ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՐ ՏՈՒՆԵՐԷՆ ՆԵՐՍ

ԳՐԵՑ

ԱՐՇԱԻԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՀԱՅՈՑ ՀԱԼԷՊԻ

(Արտատպուած՝ ԱԶԴԱԿԷՆ ու ԵՓՐԱՏԷՆ)

1937

ՏՊ. Ա. ՏԷՐ-ՄԱՀԱԿԵԱՆ

ՀԱԼԷՊ

1987

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՐ ՏՈՒՆԵՐԷՆ ՆԵՐՍ

ԳՐԵՑ

ԱՐՑԱՒՈՒԱԶՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՀԱՅՈՑ ՀԱԼԷՊԻ

(Արտատպուած՝ ԱԶԴԱԿԷՆ ու ԵՓՐԱՏԷՆ)

1937

ՏՊ. Ա. ՏԷՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՀԱԼԷՊ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ Ա. ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆԻ
ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԸ

Այս շիրմին տակ խաղաղական,
Ծաղիկ կեանքով անգութական,
Հանգչի մարմինն անսիրական,
ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆ ՏԱՆ:

Խոկն իր ճակտին, հոգւոյն յոյսեր,
Փափուկ սրտին իղձերն ու սէր,
Հուրն աչերուն միրաքսէր,
Իր հետ, ա՜խ, դարձան ապիր:

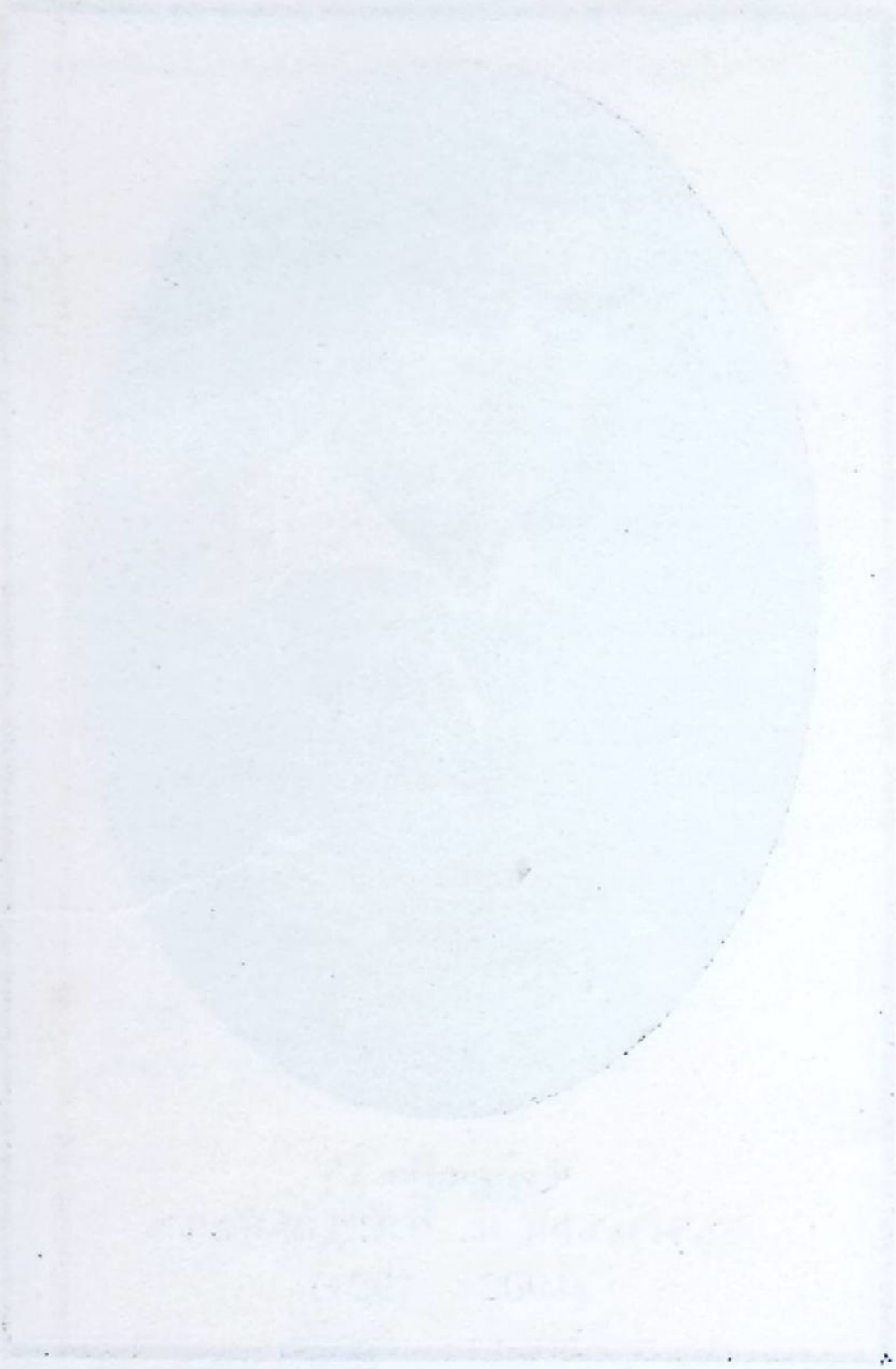
Ս'ողբան ծնողքն անմխիթար,
Իր վաղաժամ մահն անդադար.
Թող յուշարձանն այս դարէ դար,
Պահէ անոր անունն արդար:

ԾՆՆԴ
Հալէպ, 25 Դեկտ. 1902

ՄԵՌԱՒ
Հալէպ, 29 Նոյ. 1921

Վաղամեռիկ
ԱՆԴՐԱՆԻԿ Ա. ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆ
(1902 — 1921)

ՊԱՏԱԿ

ԱՆԹԱՌԱՄ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ

Ի ՇՆՈՐԻՄ

ՅԱՒԻՏՏ ՈՂԲԱՑԵԱԼ

ՎԱՌՊԱՄԵԾՈՒԿ, ՌԱՐԵԱՒՈՐՑ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ Ա. ՄԱՋԼՈՒՄԵԱՆԻ

1902 - 1921

«Ժամ հասաւ, խոսովանիմ ես, ո՛վ ազգ Հայոց, չորս տարուան Պատրիարքութեանս շրջանին մէջ, ես ընտանեկան բազմապատիկ պէտերը եւ ինքինին տեսայ, եւ այս պէտերուն մէջ առաւել պէտաւոր էին ամուսնական խնդիրները, որ թէ ո՞րչափ եւ քանիպատիկ ծանրալուր եմ, ես կը ծածկեմ այդ թուանշանը եւ խնդրոց պատմութիւնը չեմ յայտներ ձեզ: Երէ կը դժուարիս հաւատալ՝ ինձ վկայ եւ ապագոյց կը կոչեմ աստ Պատրիարքարանի Դատաստանական խորհրդոց արձանագիրը: Սակայն մեր ընտանեկան զեղծմունքներու բովանդակ ցանկը պէտ չէ որ միայն այդ արձանագրէն կըտեսնէք, վասն զի մեր այս աւուր իւրաքանչիւրին ընտանեկան կեանքը կենդանի արձանագրութիւն է. մարդ որ աչք ունի՝ կարող է զայն կարդալ առտնին եւ հրապարակաց մէջ, ուր ցուցամոլ շռայլութիւն կը շրջի նագելով...»:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Կը յիշեմ որ ուրիշ առիթով մըն ալ անդրադարձեր եմ թէ մեր ներկայ ազգային իրականութեան մէջ, մեր ներկայ բոլոր ուղեգծերուն մէջ երեք անհրաժեշտ պայմաններ պէտք է ուժեղ կերպով տիրապետեն մեր ժողովրդեան հոգւոյն մէջ, իբրեւ ազգային միակ խղճմտանք։ Այն սարսափելի յուսահատութիւնը՝ որ վերջին կէս դարու մեր հանրային կեանքին մէջ յառաջ եկաւ, այն ահաւոր վիճակը՝ որուն ենթարկուեցանք, պարտաւոր են մեզի ներշնչելու խաղաղ ու բնականոն կեանքի մը բոլոր գաւերը, որոնցմով միայն հնարաւոր պիտի դառնայ տեւական ու մշտանորոգ պահպանութիւնը մեր ցեղին։ Այդ պայմանները, իրենց ամէնէն բիւրեղացած ձեւին մէջ, են՝ Հայ ընտանիքը, Հայ դպրոցը եւ Հայուն բարոյական–հոգեւոր կեանքը։ Ասոնցմէ դուրս կա՛ն, ի հարկէ, այլ կարեւոր ազդակներ մեր ազգային գոյութեան եւ մեր ցեղային բարգաւաճման համար, բայց անկա-

րելի չէ, դուրս մնացած բոլոր այդ ապրականները, խմբաւորել այս երեք կարեւորագոյններուն մէջ։

Մեր հանրային կրթութիւնը, իբր հիմնակէտ մեր ընտանեկան, բարոյական ու հոգեւոր դաստիարակութեան, կը կապէ ամէնէն ուշագրաւ երեւոյթը մեր ապագայ գոյութեան։ Այս արժանի է առանձին եւ լուրջ ուշադրութեան եւ խորունկ ու հիմնաւոր ուսումնասիրութեան։ Մեր ներկայ մանր ու համառօտ ուսումնասիրութիւնը պիտի նուիրուի, ամէնէն աւելի մեր ընտանեկան դաստիարակութեան եւ անոր յարակից բոլոր պայմաններուն։ Ներսէս Շնորհալիէն մինչեւ այսօր, մեր ազգային ու եկեղեցական պատմութեան մէջ, միայն Խրիմեանն է որ տնտանողի մը վայել ամէնէն պայծառ ջգացումներով կրցաւ իր գործունէութիւնը դնել իր ցեղին ընտանեկան սրբութեան ու ամուսնական կեանքի բարիքներուն վրայ, վասն զի հո՛ն միայն տնտաւ իր ցեղին ապագան, հո՛ն միայն ուզեց վերստեղծել իր ցեղին ու ժողովրդական ամէնէն հիմնաւոր ու հաստատուն անկիւնը, որուն վրայ բարձրացնել ազգաւոր ընկալ ցեղին քաղաքակրթութիւնը։ Ցեղին հարցական պատկերը Խրիմեան ուզեց ոչ

ցոլացած տեսնէ ամէն մէկ ընտանիքի ներքին պարունակին մէջ, եւ այս պղնիւռ դերազանցապէս ազգային տեսիլքին նուիրեց իր կեանքին մեծագոյն ոյժը, ա՛յդ ուժին մէջ երազեց Հայրենիքի վերականգնումը, ա՛յդ վերականգնումին մէջ տեսնել ցանկաց անցեալ բոլոր դարերու մաքառումները եւ ազատատենչ բոլոր ապրիլ պայքարները։ Խրիմեանի համար Հայրենիքը, հայ ընտանեկան օճախին արձագանքն էր. որուն կարելի էր հասնիլ միայն մեր նահապետական նախկին կեանքի պարզութեան չարունակութեամբ։ Մօտաւորապէս վաթսուն տարիներ անցեր, սահեր են այն չրջանի վրայէն, ուր Խրիմեան գրեց իր «Դրախտի Ընտանիքը»։ Վերջին հարիւր տարուան մեր ազգային պատմութեան 1870ական թուականները, կարելի է նկատել մեր հասկնալու աւելի չրջանիկ, աւելի խաղաղ ու արդիւնաւոր չրջանը, ազգային մշակոյթի եւ ազգային վերածնութեան տեսակէտով։ Ռուսական Հայաստանի մէջ, ինչպէս նաեւ Թրքական Հայաստանի մէջ, անձնիւր Հայը իր տան մէջ եւ իր աւանդութեանցը պահպանող, հանդարտ բայց զգալի վերելք մը ցոյց կու տար դէպի ազգային վերածնունդ եւ

ինչո՞ւ ո՛չ, պէպի ազգային ազատագրութիւն։ Սրևելեան զանազան կնդրոններուն մէջ, տեղ տեղ, թեթեւ հարատահարութիւններ, մանաւանդ անհանդուրժութիւններ կը նշմարուէին, ճի՛շդ է, բայց ընդհանուր առմամբ, Հայը իր հողին վրայ էր և իր սեպհական տանը մէջ։

Այս իսկ պայմաններուն տակ, Յունիսեան 1876 ին Պատրիարքութենէ հրաժարելէն վերջ, կ. Պոլսոյ մէջ կը ձեռնարկէ խմբագրելու «Դրախտի Ընտանիքը», իր բարոյական գրականութեան ամէնէն կարեւոր մատեանը, անկէ երկու տարի վերջ, դարձեալ կ. Պոլսոյ մէջ գրած Սիրաք եւ Սամուէլ հատորով։

Իրա՛ւ է, Յունիսեանէն վերջ մեր բոլոր Կաթողիկոսներն ու Պատրիարքները, իրենց անդրանիկ կոնդակներուն մէջ, կարեւոր և արժանի տեղը տուին մեր ազգի ընտանեկան բարոյական կեանքի պահպանման անհրաժեշտ խնդրոյն. բայց ՀՍԾՐիկի բարոյական երկու Հատորները պիտի մնան մշտավառ երկու ճրագներ, խաւարը ու մթարը վանելու տեսակէտով մեր ընտանեկան յարկերէն։ «Դրախտի Ընտանիք» թանկագին մատեանը երկու անգամ կ. Պոլիս — 1876 եւ 1878 — եւ երկու անգամ Թիֆլիս տպագրուելէ վերջ,

1920 ին Նիւ Եորքի մէջ արժանացաւ, Խրիմեանի ամբողջական երկերուն հետ, չքեղ ու պանծալի հրատարակութեան մը, մեր անմոռաց բարեկամին՝ յաւէտ ողբացեալ Պատրիկ Կիւլպէնկեանի ձեռնտուութեամբ, ի յիշատակ իր վաղամեռիկ թոռնիկին, Պօղոսիկ Ն. Կիւլպէնկեանի (1913—1927):

Աշխարհի ամէնէն երջանիկ եւ մեր ազգին համար ամէնէն նախանձելի մէկ չրջանին, Խրիմեան կը տեսնէ Հայոց ընտանեկան բազմապատիկ ապէտները, եւ այդ ապէտներուն մէջ ամէնէն ահաւորները՝ զորս իր մորմոքած ու այրած սըրտին մէջ կ'երեւան, անոնք ամուսնական խնդիրներն են, որոնց համար վկայ եւ ապացոյց կը կոչէ իր չորս տարուան պատրիարքութեան ընթացքին Պատրիարքարանի Դատաստանական Խորհուրդի արձանագիրը:

Դժբախտաբար, սա պահուն, դիւրութիւն չունինք Խրիմեանի ակնարկած տարիներու Դատաստանականին արձանագիրը աչքէ անցընելու, և քննելու թէ բազմահազար քաղքենի ժողովրդեան մը ամուսնական խնդիրները ի՞նչ բնոյթ ու չարժատիթ ունէին և ի՞նչ համեմատութեամբ էր խնդրոյ թիւը աւելի քան եր-

կու միլիոն ժողովրդեան մը թիւին հետ։ Որովհետեւ, պատճառներ ունինք ենթադրելու որ այդ չրջանի ամուսնական խնդրոց մեծագոյն թիւը գաւառի Առաջնորդութեանց կը պատկանէր, Սրեւելեան նահանգներու Հայոց աստիճանական պանդխտութեամբը։ Մնաց որ կ. Պոլսոյ բնիկ հայութիւնն ալ ընկերական կեանքի պայմաններու փոփոխութեամբ կը ներկայացնէր ոչ նուազ ազէատւոր դրութիւն մը։

Թող ներէ՛ ինձ, գարուս հայ մեծագոյն ազգասէրին, մեծանուն Խրիմեանի հոգին, որ եօթանասուն տարիներ առաջ իր վիրաւոր սրտէն եկած այդ ձայնը ե՛ս ալ այժմ ոգեկոչեմ ու ըսեմ որ չուրջ տասներեք տարուան Առաջնորդութեանս չրջանին մէջ, տեսայ ժողովրդեան ընտանեկան բազմապատիկ ազէտները եւ այդ ազէտներուն մէջ առաւել ազէտաւոր էին եւ ե՛ն ցարդ, ամուսնական խնդիրները, որոնց համար վկայ եւ ապացոյց կը կոչեմ Հալէպի Կրօնական ժողովները եւ Գաւառական Խորհրդոց արձանագիրը։

Սկնարկ մը մեր առանին, ընտանեկան կեանքին մէջ, ու աւելի աւելի սկնարկ մը հրապարակաց մէջ, բաւական

ևն մեր ազգի ներկայ վիճակը իր լրմանը
եւ իր մերկութեանը մէջ տեսնելու։

Այս վէրքը որ ընդհանուր է գրեթէ
մեր բոլոր գաղութներուն մէջ, ունի իր
բազմազան պատճառները, թէ՛ ներքին և
թէ արտաքին եւ արժանի է մեր ազ-
գային եւ եկեղեցական բոլոր պատաս-
խանատու մարմիններու խորունկ ու-
շադրութեան։ Վերջին տասնըվեց տա-
րիներու ընթացքին, մեր ազգին հն-
թարկուած ահաւոր ազէտը հիմնովին
քայքայեց մեր ընտանեկան, բարոյա-
կան ու հոգեւոր կեանքը։ Դարերու ըն-
թացքին, հայը միշտ ալ ենթարկուե-
ցաւ ահաւոր ազէտներու. բարբարոս ու
հրէշային կիրքերու առջեւ հայը կոտոր-
ուեցաւ անխնայօրէն. այդ մասնակի կամ
համատարած կոտորածներուն մէջ մտնա-
ւոր ծրագիր մը երբեք գոյութիւն չու-
նեցաւ։ Հայը չարդուեցաւ հայուն ազա-
տական ղգացումներուն դէմ պատուար
մը դնելու տգիտական մտայրութեամբ։
Հայը չարդուեցաւ տիրելու համար անոր
ինչքերուն եւ աւարի տալու անոր հա-
րստութիւնը։ Բայց 1915 ի ընդհանուր
տարագրութեան և անոր հետեւանք զար-
հուրելի կոտորածներու ծրագիրը բոլո-
րովին նոր, մտածուած, կազմակերպ-

ուած մտնաւոր քաղաքականութիւն մը կը պարունակէր իր մէջ, դիւային ու դժոխային ծրագիր մը, որուն տակ Հայը տեսաւ մինչեւ այդ իր չտեսած ահաւոր հարուածը: Վայրկենական տպաւորութեան մը տակ յղացուած ու նոյնհետայն գործադրութեան դրուած բնաջնջումի միջոց մը չէր այն: Հայուն կէսը պէտք էր կոտորուէր, անմարդկային ամէնէն սոսկալի եղանակներով, մնացածին կէսը պէտք էր իսլամանար, ընդհանրապէս մտաւորականներն ու պատանիները. իսկ այս երկու զարհուրելի աղէտներէն ողջ մնացողներն ալ աստիճանական կերպով պիտի կոտորուէին, ենթարկուելով ֆիզիքական ու բարոյական տառապանքներու: Ես կը հաւատամ որ 1918 ի աշնան անակնկալ Զինադադարը եթէ յանկարծ չկնքուէր, Պաղեստինի, Սիւրիոյ, Միջագետքի և ներքին գաւառներու մեր վերապրող Հայութեան նշոյլը իսկ պիտի չմնար: Նախախնամական կարելի է կոչել այն բարիքը որով հայութեան ապագային համար ողջ մնացող զանգուածներ, հոգ չէ թէ յետին թշուառութեան մէջ, վայելեցին Հոգատար պետութեանց պաշտպանութիւնը:

Կանխեցի վերեւ ըսելու թէ 1915-

1918 տարիներու պատճառած աղէտներէն ողջ մնացողներ, ըստ մեծամասնի դիւային ծրագրի, դատապարտուած պիտի ըլլային ֆիզիքական եւ բարոյական ախտերու։ Պարզ հետաքրքրութիւն մը բաւական պիտի ըլլայ մեր տեսակէտը ապացուցանելու։ Վերջին տասներկու տարուան մէջ, հազարաւոր թոքախտաւորներ, ջղագար եւ մտային տկարներ ու խելագարներ ունեցանք, ամէն տեղ, իբր անմիջական հետեւանք տարագրութեան, անօթութեան, կլիմայի եւ ջուրի փոփոխութեան, և ի մասնաւորի ամիներ ու տարիներ տեւող բանտարկութեան, ծեծի, սպառնալիքի և բնականաբար ատոնց հետեւանք սարսափի ու վախի։ Բարեբախտաբար հեծեծեցան ամէն տեղ հայ և օտար որբանոցներ, հիւանդանոց ու պատսպարաններ. այլապէս մահէն ազատելէն վերջ մեռնողներուն թիւը չա՞տ աւելի զարհուրելի պիտի ըլլար։

Այս ֆիզիքական մահուան եւ կորուստին դէմ տիրեց ու կը տիրէ տակաւին, այնքան ցաւագինօրէն՝ բարոյական մահը մեր հասարակութեան։ Այդ բարոյական մահը մեր ընտանեկան յարկերուն տակ յառաջ կու գայ. ծնո՛ւնդն այ հոն է, մա՛հն ալ հոն տեղի կ՚ունենայ,

չա՛տ աւելի ապէտալի մահ մը քան խաղաղ բարձի վրայ տեսնուած մահը։

Կատրածէ ու համաճարակ հիւանդութիւններէ, մերկութենէ և թշուառութենէ հրբեք չվախցող հայը, այժմ կը սարսափի այս քարոյական մահուան, այս ընտանեկան յարկերու քայքայման առջեւ և հա՛ն կը տեսնէ իրական աղէտը։

Ազգային եւ օտար ընդհանուր համոզում մը եղաւ այն պայծառ արտայայտութիւնը՝ թէ հայ ազգը դարերէ իվեր պահպանող ամենամեծ ազդակը եղած է իր Մայրենի Եկեղեցին։ Իմ խղճմտանքըս կը հրամայէ ինձ ըսելու՝ որ այդ նահատակ ու փեռեկտուած Եկեղեցին ի՛նչ թանկագին ծառայութիւն որ ունեցաւ հայ լեզուի, հայ գրականութեան և հայ դեղարուեստի պահպանութեան տեսակէտով, չա՛տ աւելի եւ նախախնամական ըլլալու աստիճան ծառայեց նաեւ հայը հարազատ հայ պահելու, իր տա՛նը, եւ իր օճախին մէջ, իր աւանդութեանց ու իր ընտանեկան սրբութեանց մէջ և որքան առնն որ հայը մնաց իր հայրերուն սեփական հողին վրայ, նոյն իսկ ամէնէն սարսափելի ոէժիմներու տակ, ան երբեք չտեսաւ քայքայումը իր ընտանեկան սրբութեան հանդէպ տածած մեծ գաղափա-

րին. որովհետեւ Հայաստանեայց Եկեղեցին, մեր ազգային մխակ լաճմատանքը, պահապան հրեշտակի մը եւ պարտաճանչ պինուորի մը պէս, կանգնեցաւ ամէն հայու, չինական թէ քաղաքացի, հարուստ թէ աղքատ, տանը կամ հիւրանկին դրան առջեւ, ու երբ՛ք չթոյլատրեց որ օտարամուտ, անօտի, ազգավերնաւ՛ ու անաքանդ գաղափար ու սովորութիւններ մտնեն Հայ Տունէն ներս։ Ու, ի պատիւ մեր հայ ազգին, պէտք է հպարտութեամբ խոստովանիլ, որ ան, իր հայրենի հողին վրայ, նոյն իսկ գաղթերէ ի վեր իրեն համար հայրենիք ու ապաստան ըրած մօտաւոր կամ հեռաւոր պետութիներու վրայ, չնորհիւ Հայ եկեղեցւոյ ներքին ամուր կազմակերպութեանց և հակոտական խիստ քայլ ազնիւ ու արդար միջոցներու, պահեց մինչեւ 1915 ի աղէտալի տարին իր ընտանեկան առողջ ու հաստատուն կազմը, ինչպէս Մուշի և Վանայ, այնպէս ալ Պոլսոյ, Թիֆլիզի և Եգիպտոսի ու Ջուղայի մէջ։ 1915 ի աղէտը հաչուի մէջ չէր դժբախտաբար. ամէնուս յայտնի է մեր ազգային, ընտանեկան, մեր կրթական ու ընկերային ներկայ վիճակը։ Այս վիճակը, պէտք կա՞յ երկարելու որ անխուսափե-

լի էր, եւ կրնար չա՛տ աւելի ծանր հետեւանքներ ունենալ ու անհետացնել այս ազնուական ու տաղանդաւոր ցեղը՝ անյուսութեան եւ լքումի ծանրութեան տակ։

Այն պայծառ եւ իրական մեծ դերը զոր ունեցաւ Հայաստանեայց Եկեղեցին, հայ ժողովրդեան ընտանեկան կեանքին եւ անոր անվթար պահպանութեան մէջ, կա՛յ այսօր ալ, ո՛չ թէ, աւա՛ղ, երբեմնի իր չքեղութեան մէջ, այլ ցնցոտիներ հագած, բայց միշտ իր պարտաւորութեանց դիտակ։ Այդ հնաւուրց Մայրը պէտք է հակէ դեռ, հին բարի օրերու իր նախանձովը, հայ ամէն ընտանիքի դրան մօտ, ըլլայ ան ճոխ ապարանք մը, կամ եղէգէ հիւսուած ու սեւ ցեխով ամրցուած ողբալի հիւղակ մը։

Հայաստանեայց Եկեղեցին այդ ազնիւ եւ անյետաձգելի պարտականութիւնը, պահակի իր սրբազան եւ արի դերը կրնայ կատարել միայն իր այն օրէնք եւ կանոնադրութիւններուվը՝ որոնք փորձըւած են, դարերէ ի վեր, բազում քընննութեններէ անցած եւ յաջող արդիւնք ու կիրարկումներ ցոյց տուած։

Ա.

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Քաղաքակիրթ բոլոր ազգաց մէջ ամուսնութեան սահմանը գրեթէ նոյնն է։ Ան աստուածային մեծագոյն օրէնքն ու պատգամն է, որուն կը պարտի աշխարհ իր կեանքն ու գոյութիւնը եւ առանց որուն տիեզերք համր պիտի դառնար։ Աշխարհի մարդկութեան միակ հիմնաւոր օրէնքն է ան որուն վրայ բարձրացեր է այսօր հրաշալի քաղաքակրթութիւն մը։ Որքան ուզենք խորը իջնել նախապատկան չրջաններուն, որքան ուշադրութեամբ անցնինք առաջին մարդոց կոխած հետքերուն վրայէն, որքան ժամանակի լայնութիւն մը նշմարենք Ս. Գրոց պատմութեան եւ մարդկային ծագումի եւ քաղաքակրթութեան, պիտութեան եւ երկրաբանութեան թուած չրջաններուն միջեւ, դարձեալ պիտի նշմարենք որ աստուածային օրինաց մեծագոյնը մարդուն ամուսնական կեանքին հանդէպ սբնուցած քնական հակումն է, որ թէ՛ իբր զօրութիւն և թէ իբր նպատակ, լեցուցեր է դարերու ընթացքին, այս մեծ սիեզերքը, մարդկային մտքի ամէն ազգի

կարողութիւններով։ Ճի՛շդ է որ երկրագունդի այսօրուան վիճակը միայն մարդկային սեռի ամուսնութեամբ չէ որ կը յայտնաբերուի. այդ կեանքը իր բոլոր երանգներով կենդանական եւ բուսական աշխարհի աճումին հետ ներդաշնակօրէն կ'ընթանայ. դա՛րձեալ ճիշդ է որ բնախօսական տեսակէտով, կեանքի և բեղմնաւորութեան երեւոյթներով կենդանական ու բուսական աշխարհն ալ ենթակայ են աստուածային միևնոյն օրինաց և սահմանին, բայց Աստուած միայն մարդոց համար է սահմաներ ամուսնութեան կարգն ու ամբողջ օրինադրութիւնը։ Բանաւոր մարդն է որ նախամարդուն իբր ժառանգ ու յաջորդ, գիտակցութեամբ եւ իմաստութեամբ զարգացուցեր է աստուածային այդ մեծագոյն կանոնադրութիւնը և անոր նուիրեր է հաւատարմօրէն, իր ֆիզիքական ու բարոյական, իմացական ու հոգեկան բոլոր ուժերը։ Մարդը, իբր տէրը ն ու պահնորդը աշխարհի, բնական է որ իր տիրապետութիւնը պիտի ուղէր իրագործ դնել միայն իր բանականութեամբը և ինքն էր որ ուղղութիւն պիտի տար իր գործերուն և պիտի կառավարէր կենդանական ու բուսային աշխարհը, որոնց մէջ կեանքի աճումը ո՛չ թէ մարդուն

ահմանուած կանոններով յառաջ պիտի մղուէր, այլ բնազդով։ Այս հիմամբ է որ կը նշմարինք ամենամեծ տարբերութիւնը մարդկային, կենդանական ու բուսական կեանքի մէջ։ Նախապատմական շրջաններուն նոյն իսկ, մարդուն վրայ նշմարուած առաջին յատկանիշներէն մին է իր նմաններուն հետ ապրած ըլլալը։ Երկրաբանական ամենահին գարերու մէջն էն ի յայտ եկող մարդկային բրածոներ կը հաստատեն ամուսնական կեանքի մը, այսինքն այր եւ կնոջ միասին ապրելու, միասին գործելու բոլոր յատկանիշները։ Նախապատմական շրջանի ամենահին աստիճաններուն վրայ, ուր մարդ դեռ թափառական կեանքի ամէնէն նախնական վիճակի մէջ էր, ուր նստակեաց կեանքի վարժութիւնը դեռ ընտանի չէր իրեն, հո՛դ նոյնիսկ, ամուսնական վիճակը կը տիրապետէր եւ ընտանեկան կեանքի ամէնէն տարրական երեւոյթները կը նըշմարուէին։ Նախամարդը, վայրենական իր բոլոր չար բնազդներով, կազմած էր արդէն ընտանեկան յարկը, իր լծակից կնոջ եւ իրենցմէ ծնած զաւակներով։ Քանի՛ վարժուեցաւ մարդը նստակեաց կեանքի, ա՛յնքան զարգացաւ իր մէջ ընտանիքի գաղափարը ու մինչեւ որ

առաջին կազմակերպել ընտանիքը չգոյացաւ, ներքին իր բոլոր կարգ ու սարքով, հաւաքական կեանք չգոյացաւ։ Ու այդ հաւաքական կեանքը չէ՞ր որ ծնունդ տուաւ ազգերու այն մեծ վարդապետին, որ դարէ դար կը լեցունէ աշխարհը։ Ընկերային այս ընդարձակ աշխարհի բովանդակ չէնքն ու կազմակերպութիւնը մի միայն հաստատուած է ամուսնական, որ ըսել է ընտանեկան կեանքի պատուանդանին վրայ, և որուն վրայ բարձրացուցեր են պետութիւնք իրենց այլատեսակ կառավարութեանց և իշխանութեանց, գինու և տիրապետութեանց չէնքը եւ եթէ փորձուի քանդել ընտանեկան կազմակերպութեան պատուանդանը, քանդուած է ամէն իշխանութիւն, այխարհ, քաղաքակրթութիւն։ Թէ որքա՛ն ճշմարիտ է այս երեւոյթը և թէ ան որքա՛ն խորն է թափանցեր, դարերու մէջ, մարդուն հարազատ ու արտաքին աշխարհին անհաղորդ մնացած հոգւոյն, կը բաւականանամ միայն, չատերու կարդին, վեր առնել Զինական իմաստութիւնը։

Զինաստանի մէջ երկրագործ ընտանիքին յաղթանակը մղում պիտի տար, անշուշտ, համայնքին և նոյն իսկ պետու-

թեան կազմակերպութեան, համաձայն սկզբնական սահմնաւորութեան նմոյշին։ Համայնական անկախութիւնը չատ ուժեղ կերպով պահուած է պետականական խառմբերու մէջ։ Զինական իրաքանչիւր պետ կը կազմակերպուի իբր անկախ ոստան մը, ուր ընտանիքի բոլոր պետերը կը մասնակցին դրեթէ միշտ, երկրագործներու մէջէն ընտրուած ներկայացուցիչի մը ընտրութեան։ Այս վերջինը պետապետ մըն է որ միանգամայն կը կատարէ նօտարի, դիւանապետի, դանձապահի, իրաւարարի, ճամբաններու պահպանութեան գործակալի, մշակութեանց վերահսկողի, գերեզմաններու պահապանի պաշտօնները։ Բոլոր իր օժանդակները, արտերու պահապանները, երկրաչափներ կամ գրագիրներ, նոյնպէս ընտրուած են ընտանիքի պետերու կողմէ։ Գիւղական փոքր համախմբումները միայն մէկ Թաղապետական խորհուրդ ունին, մինչդեռ մեծ ոստանները այնքան խորհուրդ ունին, որքան Թաղամաս։ Բայց որքան քաղաքը կարեւոր է, համայնքային ինքնավարութիւնն ալ նոյնքան տարածած է ընտրութեանց պահուն կառավարական միջամտութեանց պատճառաւ։

Գաղափարներու տրամաբանութեամբ, ընտանիքի պահպանութեան բնազդն է եղած պատուհանն ու գաւառներու կազմակերպութեան ուժին։ Տեսականօրէն այսպէս է և կոմբուկիոսէ ի վեր «Մարդիկը կառավարելու արուեստին» վերաբերեալ գրուած հեղինակութեանց մէջ, կայսրը միշտ ներկայացուած է իբր «Հայրը և մայրը» չինական մեծ ընտանիքին, որ Սիմոն Սիւնակեացներէ աւելի քան երկու հազար տարի առաջ, ունէր իր Mabaն, որ իր հրապարակային աղօթքներուն և յայտարարութեանց մէջ չէր թերանար երբեք ծանրանալու այն բացարձակ պատասխանատուութեան մասին՝ զոր կը պարտադրէր իրեն իր ժողովուրդին երջանկութիւնը։ *)

Չինաստանի մէջ նշմարուած հնաւուրց այս գրութիւնը, աւելի կազմակերպուած ու յառաջադէմ պայմաններով, այսօր ալ կը տեսնենք Պալքանեան թերակղզիին մէջ, որ երկրագործական և գիւղատնտեսական ընդարձակ հողամասը կը ներկայացնէ և ուր ճարտարական

*) Elisée Reclus, l'Homme et la Terre, Գ. հատոր էջ 77.

և մեքենապրծական կեանքը դեռ չէ թափանցած պէտք եղած կարեւորութեամբ։ Պալքան երկիրներու, ինչպէս Ռումանիոյ և Պուլկարիոյ մէջ, պետական խորհրդարաններն ու կառավարական դահլիճները կը կռթնին հողագործական ու դիւղատնտեսական մեծամասնութեանց վրայ։

Այլևս ընդհանրական գաղափար մը հանգամանք սուացած է սա ճշմարտութիւնը՝ թէ ազգերու կենսունակութեան սաղմը ընտանիքին մէջ պահուած է։ Այդ սաղմը որքա՛ն առողջ ըլլայ, որքա՛ն լման ըլլան իր մէջ աճելու և ընդարձակուելու բոլոր կարողութիւնները, ա՛յնքան առողջ ու կենսունակ կը դառնայ ընկերային կազմաւորութիւնը։ Ազգերու միջև ցոյց տրուած զարգացման չափանիշը կարելի է վնտռել ընտանեկան կեանքի զարգացման ներքին բոլոր պայմաններուն մէջ։ Որքան բարձր ըլլայ ընտանեկան յարկի մէջ տեսնուած ֆիզիքական ու բարոյական և հոգեկան կեանքի զարգացումը, ա՛յնքան բարձրօրէն կը ներկայացնէ ընդհանուր պատկերը անցեալ և ներկայ քաղաքակիրթ բոլոր ազգերուն։

Կանխեցինք վերեւ յիշելու որ ընտանեկան կեանքը իր առաջին սաղմնաւորութիւնն ու քիչ չատ կանոնաւոր ձև-

ը առացաւ՝ երբ մարդ թողուց իր վաչկատունն, թափառական կեանքը և դարձաւ հաստատուն կեանքի մը։ Այդ հաստատուն կեանքը իրեն պարգեւողը երկնատուր այն հողն էր, որուն խառնեց մարդ իր քրտինքը և զայն դարձուց արդիւնաւոր, չնորհիւ իր աշխատութեան։ Երկրագործութիւնը զարգացուց ընտանեկան կեանքի յառաջդիմութիւնը և ծնողներ, ուրախութեամբ և գոհունակութեամբ դիտեցին որ հողի արդիւնքով հետզհետէ կը ճոխանար իրենց առանին կեանքը և իրենց զաւակները անզգալաբար կը մեծնային հողի այլազան բարիքներուն ու իրենց կարգին կ'ակսէին սիրել հողը։ Մշակուած, հերկուած ու ցանուած հողը ընտանիքին սեպհականութիւնը կը դառնար և բնականօրէն։ Երկրագործը իր յարմար տեսած արտը հերկելէ ու ցանելէ վերջ, պարտաւոր էր սպասել անոր ահմանին մէջ, որպէսզի ժամանակը գար և քաղէր հողի արդիւնքը։ Ու երբ այդ արդիւնքը իրեն բաւական կը թուէր իր բոլոր պէտքերուն համար, այդ երեւոյթը կը մղէր զինքը խանդավառուելու, որպէսզի ձմրան արհաւիրքներէն ու իր հոգին վախցնող օդի զանազան երեւոյթներէն վերջ, դարձեալ վարուցանի ձեռ-

նարկէր աւելի արդիւնք ամբարելու մը-
տադրութեամբ: Այսպէս, Զին ջերմեռանդ
երկրագործներ, դեռ մինչև օրս, կը վա-
ւաքին հողը պահել, իր նախնական վի-
ճակին մէջ, վախնալով որ ջուրերու ուղ-
ղութեան եւ կամ օդային հոսանքներու
մէջ յառաջ եկած ոևէ փոփոխութիւն կը
խանգարէ ոգիներու հանգստութիւնը:
Որովհետև այդ բարեպաշտ Զինացիք կը
հաւատան ու այնպէս կ'ներեւակայեն որ
իրենց նախահայրերը քացարձակ կերպով
հաստատուած չեն նախնի ընտանեկան
օճախին մէջ, այլ կը ծփան հոս ու հոն,
հովին, չոգիին, մշուշին ու անձրեւին
մէջ: Այս բնական երեւոյթը խորապէս
կապուած է ազգերու աստիճանական զար-
գացման հետ:

Զինական ընտանիքին կազմակեր-
պութիւնը, կ'ըսէ Ֆրանսացի մեծագոյն
ընկերաբաններէն մին, կը համապատաս-
խանէ ճչդիւ սեպհականութեան կազմա-
կերպութեան. բարքերը ծնունդն են մա-
նաւանդ հողի սեպհականութեան և հետե-
ւաբար անուղղակի կերպով կ'որոշուին
աշխարհագրական միջավայրի բնոյթովը՝
լեռներ, գետեր եւ մշակելի հողերու
բաշխումը: Համայնական կալուածը և ըն-
տանեկան կալուածը՝ որոնց համար երկ-

բագրծները այնքան բուռն կերպով պայքարեցան ու կը պայքարին տակաւին, պահուեցան իշխաններու եւ կայսրերու դէմ՝ միայն բոլոր չահագրգռուողներու անքակտելի միութեամբ։ Այս պատճառու ընտանիքը զարգացաւ հզօր կերպով, ամէն բանէ առաջ, իբր պաշտպանութեան ազդակ մը և եղաւ ազգին սկզբնական մասնիկը։ Կայսրութիւնը ամբողջ, հարիւրաւոր միլիոններու բնակչութիւն մը ունեցող, նկատուած է հրաշալի ընտանիք մը, որ իր ամբողջութեան և իր մասերուն մէջ առած է երկրագործական ձեռնարկի մը տիպարը։ Չինացիները իրենք իսկ ըմբռնեցին այդ բանը առաջին դարերէն իսկ, որովհետեւ իրենց դաղափարագրական գրերուն մէջ կառավարութիւնը ներկայացնող նշանը իբրեւ նախնական նշանակութիւն ունեցաւ հոսուն ջուրը։ *

Ինչ կերպով և տրամաբանութեամբ որ ընտանեկան կեանքին առաջին զարգացումը սերտօրէն կապուած կը տեսնենք երկրագործական աշխատանքի եւ անոր իբր հետեւանք նստակեաց կեանքի

---

* Elisée Reclus, l'Homme et la Terre, Գ. հատոր էջ 76.

հետ, նոյն կերպով կապուած կը տես-
նենք մարդկային քաղաքակրթութեան
զարգացումն ու այժմու կատարելութեան
հանդիսը՝ մարդուն հոգւագործական մի-
ութիւններուն եւ այդ կարողութին վրայ
ձեռք բերած զարգացման եւ յաջողու-
թեանց հետ։ Այս չատ պայծառ երեւոյ-
թին տակ ընտանեկան կեանքը, անոր
ներքին զարգացումը, անոր մարդկու-
թեան համար տրամադրած բովանդակ
ուժն է որ ի յայտ կու գայ։ Նախապատ-
մական չրջաններու մէջ, մարդուն կրօնա-
կան հակումները եթէ նոյն իսկ պահ մը
չուզենք առանձին քննութեան ենթարկել,
բայց եւ այնպէս պարտաւոր ենք նկատի
առնել որ պատմական չրջանէն սկսեալ
ի յայտ եկած կրօնական բոլոր դրու-
թիւնները, առաւելապէս իրենց մէջ կը
կրեն հոգին ու քնութեան հետ գործ ու-
նեցող մարդուն համար գծուած օրէնք-
ները։ Ս. Գրոց մէջ, սկիզբէն մինչեւ
վերջը, այս երեւոյթը տիրապետող եւ
աչքառու կերպարանք մը ցոյց կու տայ,
այնպիսի ժողովրդեան մը մէջ մանա-
ւանդ՝ որպիսին էր Իսրայէլի մեծ ժողո-
վուրդը, որ հասած էր քաղաքակրթական
անմրցելի աստիճանի մը, իր գրական,
գեղարուեստական, վաճառականական եւ

չինարարական բարձր հակումներով և անմրցելի ազգային մշակոյթով։ Ցիսուսի քարոզած վարդապետութիւնները, ամէն տեղ, իսր արմատ թողուցին ժողովրդեան ա՛յն դասակարգին մէջ ուր ընտանեկան կեանքի սրբութեան, մարդկային ու ընկերական չրջանակի մէջ անոր ունեցած ծառայութեանց և բարիքներուն խորունկ գիտակցութիւնը կար։ Աւետարանը սիրելի դարձաւ, հասկնալի դարձաւ, արդիւնաւոր դարձաւ Հրէից հողագործ դասակարգին մէջ, ուր ընտանեկան առողջ ու հիմնաւոր կազմակերպութիւն կար։

Նոյն իրողութիւնը կը նչմարուի Մահմետական կրօնի եւ անոր գրեթէ բուվանդակ քարոզութեանց և սահմանած կանոնադրութեանց մէջ, Արաբական ընդարձակ աչխարհը ըլլալով գերազանցօրէն հողագործութեան յարմար երկիր մը, իր մչտական կապոյտ երկինքին տակ։ Այս ընդհանուր երեւոյթին տակ դիւրութեամբ կը բացատրուի այն մեծ ու սրբազան դերը որ վիճակուած է դարերու պայծառ ոլորտի մէջէն, ընտանիքին և անոր ներքին կազմաւորութեանը։ Ո՛չ միայն Նախապատմական, Հին կամ Միջին դարերու մէջ ա՛յս է եղած մարդուն

վիճակը, առ հասարակ, դատելով զինքը ուղղակի իր տանը, իր օճախին մէջ, այլ և ներկայիս, անհամեմատօրէն բարձրը ու մշակուած մեր օրերուն, ընտանիքի կատարած անփոխարինելի ծառայութեանց եւ հայրենիքի կամ ազգային աւանդութեանց պահպանումին միակ մաքուր ու անխարդախ միջավայրն է ընտանիքը, որուն կը պարտի աչխարհ իր դոյութիւնը։ Քրիստոնէութիւննէն առաջ մարդկային ընկերութեան մէջէն դուրս եկան վիժած ու կանխահաս միտքեր, որոնք մարդուն բանականութեան եւ աստուածային սահմանադրութեանց եւ օրինաց հակառակ վարդապետութեամբ արհամարհեցին ամուսնական սուրբ օրէնքը և ազատ սիրոյ վարդապետութեամբ՝ փորձեցին մեծագոյն ազէտը պատճառել մարդկային կանոնաւոր աճումին։ Քրիստոնէութիւնը մեծապէս նպաստեց այս վարդապետութեան խափանման և միայն ծայրահեղ մոլեռանդութեան, անխմաստ կրօնասիրութեան եւ բռնական զրկութեանց բէժիմներու մէջ ան պարբերաբար ի յայտ եկաւ։ Այս ուղղութեամբ Աւետարանը չա՛տ աւելի օրհնաբեր դարձաւ Հիւսիսի եւ Մերձաւոր արեւելքի մէջ, քան թէ Միջին ու Հարաւային Եւրոպայի

մէջ, ուր նախկին կործանուած Հռոմէական կայսրութեան ընկերային փտած կարգերու եւ սովորութեանց սերմերը, տեղ տեղ, մեծ ու պարարտ հող գտան իրենց աճումին մէջ։

Բացի ներկայ Համայնավարական կարգերէն, որոնց տակ կը հնձէ մեծատարած երկրի մը երբեմնի ազնիւ ու արդիւնաբերող քրիստոնէութիւնը, աշխարհի մնացեալ մասը, գրեթէ ամբողջութեամբ, կը յարդէ ընտանեկան-ամուսնական կեանքի անձեռնմխելի պահպանման գերագոյն պահանջը և կարելի բոլոր ոգեմիտ միջոցներով կը գօրացնէ ընտանեկան յարկերու ներքին ուժն ու տրամադրութիւնները։ Հիւսիսային մաքրակենցաղ երկիրներու մէջ, ուր քրիստոնէութեան աստղը իր պայծառութեան մէջ կը ճառագայթէ՝ Աւետարանի ճշմարտութիւններով օծուն, ընտանեկան մաքուր կեանքի, սուրբ ամուսնութեան, փոխադարձ պարտաւորութեանց ըմբռնումները այնքան խոր արմատ ձգած են ժողովրդեան հոգւոյն մէջ՝ որ կարելի է ըսել չարիքը անվերապարձ կերպով անհետացեր է մարդկանց միտքէն՝ ուր գեղեցիկ հայրենիքներ այսօր կ'ապրին մարդկօրէն ըղձալի կեանք մը, գար-

գուն, օծուն, բարգաւաճ, արդիւնաբեր և հրաչալիօրէն քաղաքակիրթ։ Պատերազմէն աւերուած երկիրներ, որոնք այնքան սաստար տոկոսով զոհ տուին ժողովրդեան ա՛յն առաջ դասակարգէն ամէնէն աւելի, ուր ընտանեկան մաքուր ու աւանդական բարոյականի մը պատկերը կ'արտացոլար, այսօր գերմարդկային ջանքերով, անհամեմատ զոհողութիւններով կը դարմանեն եղած մարդկային մեծ կորուստները և բազմածնութեան ի նպաստ խոշոր փրովիանտ կը վարեն, օրինակ Ֆրանսայի և Իտալիոյ մէջ։ Մինչև որ քաղաքակիրթ ազգեր առձեռն բոլոր օրինաւոր միջոցներով, պայքար չմղեն ընտանեկան կեանքը քայքայող բոլոր ազդակներուն դէմ, մինչեւ որ չկեցուննն դիւրական մաքուր ու արտադրող կեանքէն դէպի մեծ քաղաքները խուժումը, մինչև որ ամուսնութեան ի նպաստ պարտադիր օրէնք չդուէարկեն ժողովրդեան դիւղական-արհեստաւոր և առեւտրական ու արդիւնաբերական չըրջանակներուն մէջ, կարելի չէ լեցունել նիւթական ու բարոյական այն մեծագոյն անդունդը՝ որ յառաջ եկաւ պատերազմի արհաւիրքներէն։ Հոս յարգանօք կ'ողջունեմ Խրիմեանի եւ Զօպանեանի նոյ-

նանման եզրակացութիւնները, թէ «Ա-մուսնութիւնը մարդուն էութեան և կազմըւածքին մէջ ծրագրուած աստուածային սկզբունք մըն է, որուն օրէնքն է սէրը, և նպատակը՝ մարդկային ազգին բարգաւաճումը»։ Արարչագործութեան հրաշքին չարունակութիւնն է ան. և անոր վերաբերմամբ զանցառութիւնը հազիւ թէ կրնայ չքմեղուիլ հանրային ծառայութեան փաստովը։*

Արդարեւ մարդիկ պէտք է որ ամուսնանան, կ'ըսէ Ոսկեբերան, ի՛սկ այդ կը խոստովանիմ։ Որովհետև պատուական է ամուսնութիւնը կը գոչէ Պօղոս Առաքեալ և սուրբ են անոնց անկողինները**, բայց Աստուած կը դատէ չուներն ու պոռնիկները***։ Ես պոռնիկութիւնն ու չնութիւնը կ'արգիլեմ և ո՛չ թէ ամուսնութիւնը։ Անոնք որ կը յանդգնին այդ արգելքը դնել, կը պատուհասեմ զիրենք և եկեղեցւոյ հաղորդակցութենէն կը զրկեմ։ Իսկ անոնք որ պար-

---

* Թորգոմ Եպիսկ. Գուշակեան, *Խրիմեան Հայրիկ*, Փարիզ, 1925, էջ 98։

** Եփր. ԺԹ. 4։

*** Ձառք Ոսկեբերացի, Վենետիկ, 1818, Լ. հատոր, էջ 62։

կեչտութեամբ կը մօտենան սուրբ ամուսնութեան, կը գովեմ զանոնք միշտ։ Որովհետեւ այս ուղղութեամբ գործելով, երկու չահ կը նչմարենք։ Առաջին՝ որ Աստուծոյ հրամայած արարչագործութեան պատուէրը կատարուած կ'ըլլայ, և երկրորդ՝ կուսութեան պատիւը պաշտպանած կ'ըլլանք, և զայն աւելի չքեղ ցոյց կուտանք։ Որովհետեւ կը չարունակէ Ոսկեբերան, ո՛վ որ ամուսնութիւնը կ'անարգէ, ան անարգած կ'ըլլայ նաև կուսութեան փառքը. իսկ ով որ կը գովէ զայն, աճեցուցած կ'ըլլայ եւ չքեղօրէն յարդարած այդ կուսութեան փառքը։ *

Ինչ որ է Արարչագործութեան այդ անյեղլի հրաշքին գաղափարը մարդկային զանգուածներու մեծամասնութեան համար՝ զաւակներու ծնունդով, անոնց ֆիզիքական, բարոյական ու իմացական դաստիարակութեամբ և յառաջ եկած սերունդը մարդկութեան եւ հայրենիքին ընծայ տալու ազնիւ գաղափարով, իբր նոյն ապագայի հզօր ոյժ, նո՛յնն է մտքի ա՛յն արարչագործութիւնը, որ զանազան երեւոյթներով ի սպաս կը դրուի դարձեալ միեւնոյն հայրենիքին, անոր գոյու-

* Անդ. եջ 82։

թեան, անոր պահպանութեան եւ անոր բարձրագոյն մշակոյթին համար։ Պատմական չրջանէն ասդին ի՛նչ հանճարեղ գործ որ ձգեցին մարդկութեան բոլոր մեծանուն անմահները, զանոնք պէտք է նկատել իբր «մարքի արարչագործութիւն»։ Այս ճշմարտութիւնը քիչ մը ընդհանուր է բոլոր ստեղծագործ միտքերու համար, ու Յիսուս իրեն համար նախատահմանուած աստուածային բոլոր կարգերը յարգեց եւ անուղղակի կերպով յարգել տուաւ իր աշակերտներուն եւ անոնց յաջորդներուն։

Աչխարհի ամէնէն բազմամարդ, ամէնէն յարաճուն երկիրը եղող Չինաստան իր բազմամարդութիւնը կը պարտի դարերէ ի վեր նուիրագործուած օրէնքի մը, որ մինչեւ այսօր ի զօրու է դեռ, և որ իր բացայայտ առաւելութիւններուն հետ, ունի նաև իր նոյնքան ակներեւ վնասները։

Ընտանիքին ուժեղ կազմակերպութիւնը եղող չինական ազգին տիպարը չընդունիր ամուրիութեան գոյութիւնը կամ գոնէ տեւականութիւնը։ Այս մասին ո՛չ մէկ խուսափման միջոց կայ։

Համայնքին Խորհուրդը բացատրութիւն կը պահանջէ երեսուն տարեկանին

տակաւին չամուսնացող երիտասարդին հօրմէն. երբեմն կը հաճին չքմեղանք ընդունիլ տուգանք առնելով հանդերձ. բայց հրեաւնը անցնելու պարագային, բոնի կ'ամուսնացնեն: Այն մանկամարդ աղջիկը, որ առ առաւելն քսան տարեկան է, ի պաշտօնէ կը նշանուի, առանց ըմբռատական կարելիութեան: Ընտանիքին մչանջևնաւորումը. ահա՛ նպատակ մը՝ որուն պէտք է ձգտին բոլորը: Ամէն գնով պէտք է նախահայրերու սերունդին չաքուանակութիւնը յարգուի և յարգել տրուի: Բայց աստի, ամէն առթիւ, պարտաւոր կը զգան ինքզինքնին՝ դիմել նախահայրերու, որոնք կը խորհրդանշեն հոգի սեպհականութեան տեւողութիւնը և անուցիչ հոգակոյտին յարատև զբաղումը: Որդին ինքնաբերաբար իր հօրը կամ նախահայրերուն կը վերագրէ այն բոլոր լաւ գործերը՝ զորս կրնայ ըրած ըլլալ, բոլոր այն արժանիքները՝ զորս կը տեսնէ իր վրայ: Եթէ ազնուապետական տիտղոս է ստացած, այդ տիտղոսը ինքնաբերաբար կ'անցնի բոլոր նահապետական ընտանիքին: *

---

* Elisée Reclus, l'Homme et la Terre, Գ. հատոր էջ 76:

Փութացինք վերեւ ակնարկելու որ Զինաստանի մէջ դարերէ ի վեր կիրարկուած այս քիչ մը խիստ դրութիւնը, իր առաւելութիւններուն հետ ունի նաեւ իր վնասները։ Զինաստանի հողը այսօր իսկ բաւարար չէ իր հոծ բնակչութեան՝ որ երթալով կը լեցուննէ մեծ քաղաքները, ահռելի խճողում պատճառելով։ Բնական աղէտներու առեն հազարաւոր և տասնեակ հազարաւոր մարդիկ զոհ կ'երթան եւ համաճարակ հիւանդութիւններ ամէնէն զարհուրելի տեսակներով, ահագին նախճիր կը գործեն ժողովրդեան մը մէջ, որ զուրկ է առողջապահական տարրական պայմաններու ծանօթութենէն։

Բ.

ԽԱՌՆ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հին Յունաստանի մէջ ընտանեկան կամ տոհմային կազմակերպութիւնը այնպիսի ուժեղ հիմերու վրայ դրուած էր՝ որ ան ստացած էր, կերպով մը, կառավարական ձեւն ալ։ Այսպէս, հեռու և մօտիկ ազգականները, կը կազմէին համայնք մը՝ որ տոհմ կը կոչուէր։ Այդ ընտանեկան համայնքը կը կառավարուէր ամէնէն տարիքոտին ձեռքով, որ կը կոչուէր նաև աւագ, որուն իշխանութիւնը յար և նման էր հօր մը իր ընտանիքին վրայ ունեցած իշխանութեան։ Աւագի ձեռքն էր դատարանը, որ կը դատէր ազգականներու միջեւ ծագած վէճերն ու վիրաւորանքները եւ անոր տրամադրութեան տակ էր տոհմին դինուած ուժը։ Եւ սակայն ամէն դէպքի մէջ հաւատարապէս ինքնիշխան կերպով չէր գործեր, այլ առանձին ընտանիքներու դլխաւորներուն կամ նոյնիսկ տոհմի բոլոր հասակաւոր-տղամարդոց ժողովի համաձայնութեամբ։ Ազգականութիւնը կը հաշուէր միայն էրիկ-մարդոց գծով։ Եթէ որեւէ մէկը կին առնէր օտար տոհմէ մը,

կինը կը հրաժարէր իր նախկին ազգականներուն և կամ անոնց չաստուածներուն հետ յարաբերութիւն ունենալէ եւ կ'ընդունէր ամուսնոյն կրօնքը ու կ'ենթարկուէր անոր տոհմական իշխանութեանը *։

Հակառակ այն իրողութեան որ հնուց ի վեր, այս առողջ ու հիմնաւոր դպրութիւնը կը տիրէ քաղաքակիրթ բոլոր ազգաց մէջ, եւ անցած է պետական տոհմանպրութեանց կարգը, Հայոց մէջ վերջնրս պզալի կերպով թուլցած է այս դրութիւնը եւ քմահաճ մեկնութեանց առիթ տուած է Աւետարանի հիմնաւոր սկզբունքներէն մէկը **։

Կին մարդը բացարձակապէս ենթակայ է իր ամուսնոյն կրօնական վիճակին։ Ամուսնութեան ամէնէն հիմնաւոր պայմանն է եւ անբռնաբարելին էրիկ մարդուն ընտանեկան յարկին, իր ծնողներէն ու նախածնողներէն օրինաւորապէս, այսինքն մարմնով եւ հոգիով ժառանգած տանը կամ տոհմին չարունա-

---

* Պաւել Վինոգրադով, Ընդհ. Պատմութիւն, թրգմ. Գ. Խաժակ, Ա. Մաս, էջ 51։

** Մատթէոս, ԺԹ. 5։

կութիւնը։ Ինչպէ՞ս կարելի է չարունա-
կել ընտանեկան տոհմը, երբ խառն ամուս-
նութեամբ, կինը չարունակէ մնալ իր
նախկին դաւանութեանց եւ կրօնական
ըմբռնումներուն մէջ։ Մարդկային բնազ-
դով, ինչպէս աւելի ընդարձակօրէն պի-
տի անդրադառնանք քիչ յետոյ, զաւա-
կաց պաշտպանը, դաստիարակն ու խնա-
մակալը և կը համարձակիմ ըսելու առա-
ջին քահանան մայրն է։ Սրդ, ինչպէ՞ս
կ'ուզէք որ մայրը, առանին, այսինքն
հօրմէն հեռու և փակուած տանը մէջ, այլ
ուղղութեամբ կրթէ իր զաւակները. չատ
բնականօրէն պիտի կրթէ ա՛յն ուղղու-
թեամբ՝ ուր կրթուեցաւ իր առաջին տա-
նը մէջ, հօրը և մօրը տանը մէջ։ Վեր-
ջին հարիւր տարուան ընթացքին, մեր
մէջ այն բոլոր այր մարդիկ որ մաս-
նաւորաբար օտար պանդխտութեան մէջ,
ամուսնացած են այլ դաւանութեանց
պատկանող կանանց հետ, անոնք գրե-
թէ մեծամասնութեամբ իսպառ անհետա-
ցած են։ Մեր Հալէպի միջավայրը չատ
մը առիթներով կը հաստատէ այս ցաւա-
լի իրողութիւնը։ Խառն ամուսնութիւ-
նը մեր ազգային գոյութեան ամէնէն աչ-
քառու թշնամիներէն մէկն է։ Եթէ զա-
նազան հարկադրանքի տակ ազգային մը

ուզէ իր կեանքը կապել կնոջ մը հետ՝ որ իր մկրտուած աւազանին մէջ չէ ծնած, պէտք է այնպիսի դրութիւն մը առեղծէ իր ամուսնական յարկին մէջ, որ կինը դադրեցնէ իր յարաբերութիւնը իր առաջին դաւանութեան հետ. ու այս ո՛չ միայն մեր մէջ, այլ բոլոր հասարակութեանց մէջ նոյն ուղղութեամբ։ Ուրիշ յարանուանութեան պատկանող կնոջ հետ ամուսնացողը եթէ դատապարտուած է երկու սերունդ վերջ իր ամէն կապը խզելու իր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ բնականօրէն իր հասարակութեան հետ, նոյն ուղղութեամբ ալ կորսուելու դատապարտուած է և աւելի չուտով, ա՛յն հայուհին որ իր բախտը պիտի ուզէ կապել իր դաւանութեան չպատկանող մէկուն մը, որուն նոր տունը և յարմարութիւններուն մէջ աւելի շատ առիթ պիտի ունենայ կորսուելու։ Ֆրանսայի, Ամերիկայի եւ մասամբ Սիւրիոյ մէջ կատարուած այս տեսակի ամուսնութեանց վճիռը, աւա՛ղ, վաղուց տրուած է, ինչպէս անցեալում Լեհաստանի և Թրանսիլվանիոյ մէջ։ Մեր երիտասարդութեան մէջ անոտի և կեղծ պէտք է համարել ազգասիրական ամէն զգացմունք, եթէ խառն ամուսնութեամբ անզգալի բայց աստիճա-

նական հարուածը տալ ուզեն ազգային պահպանութեան։ Հին Սպարտական հոգին պէտք է կենդանացնել մեր մէջ ալ, մանաւանդ ներկայիս։ Ինչպէս վերը տեսանք, Հին Յունաց մէջ ամուսնութիւնը կրկին նպատակ ունէր, կրօնական և քաղաքական։ Ամուսնութեամբ պիտի չարունակուէր ընտանիքին գոյութիւնը և ընտանեկան պաշտամունքին պահպանումը պիտի ապահովուէր, ա՛յն ձեւով, ինչպէս որ վերը բացատրեցինք։

Ընկերային և ընկերաբանական ամէնէն այժմէական հարցերէն մէկն ալ խառն ամուսնութեանց հարցն է՝ որ տարիներէ իվեր, և մանաւորաբար Ընդհանուր պատերազմին զինադադարէն և ասոր հետեւանք հայկական կամաւոր պանդխտութենէն իվեր կ'զբաղեցնէ չատերու միտքը։

Խառն կը կոչուի ա՛յն ամուսնութիւնը ուր այրը և կինը և կամ փեսան ու հարսը միևնոյն ցեղին ու եկեղեցւոյն չեն պատկաներ։ Ամուսնութիւնը խառն կ'ըլլայ, զոր օրինակ, երբ Հայ երիտասարդ մը կ'ուզէ ամուսնանալ Յոյն կամ Ֆրանսացի կամ Ամերիկացի օրիորդի մը հետ։ Ամուսնութիւնը խառն կ'ըլլայ, դա՛րձեալ, երբ հայ ծնողք մը իր աղջիկը հարսնութեան կու տայ, այսպէս օրինակ,

Մառօնի կամ Ասորի, կամ Ֆրանսացի երիտասարդի մը։ Երկու պարագային ալ խառն է ամուսնութիւնը եւ կողմերէն տկար եղողին համար աւելի վնասակար։ Բացատրեմ. քառասուն միլիոնէ աւելի բնակչութիւն ունեցող Ֆրանսայի մէկ գաւառը, Բարիզի, Մարսիլիոյ և կամ իբր դինուոր՝ Հալէպի կամ Պէյրութի մէջ երբ ամուսնանայ Հայ օրիորդի մը հետ, շահողը Ֆրանսան է և տուժողը՝ Հայը։ Հինգերորդ դարուն երբ Բիւզանդական կայսրութիւնը կ'իշխէր Արեւմտեան կամ Փոքր Հայաստանի վրայ, Ծոյն սպաններ և զինուորներ երբ հայուհիներ իրենց կիներուն խառն ամուսնութեամբ, այդ կիները իրենց սերունդներով իսպառ անհետացան։ Դարձեալ, ժ. դարուն և ասոր յաջորդող դարերուն, երբ հայ գաղթականութիւններ Հունգարիոյ, Ռումանիոյ և Լեհաստանի մէջ տակաւ ձեռք զարնել համարձակեցան խառն ամուսնութեանց, օտար ճնշող մեծամասնութեան մը մէջ, ձուլումը չուտով վրայ հասաւ և այսօր երբեմնի այդ ստուար ու բարգաւաճ հայ գաղութներէն ստուեր մը մնացած է միայն։ Հալէպի հայ երբեմնի բարգաւաճ գաղութէն, կ'ակնարկեմ 16 րդ, 17 րդ և 18 րդ դարերու սերունդէն, այսօր հետք

մը իսկ մնացած չէ։ Քաղաքական ու կրօնական պատճառներու հետ նաև խառն ամուսնութիւնն ալ, եկեղեցական եւ ոչոտական ու ընկերային դրութեամբ Հայերէս աւելի բարձր աստիճանի վրայ գտնուող քրիստոնեայ տեղացի համայնքներու հետ անհետացուցած են Հալէպի երբեմնի այնքան բարգաւաճ գաղութը։ Այսօր ալ, հակառակ Սահմանադրարանի ձեռք առած կարելի եղածին չափ խիստ միջոցներուն, չատեր կան որոնք անդրդուելի մնալով իրենց սխալ ու աղէտքի միայն առաջնորդող որոշման վրայ, կ'ամուսնանան օտարներու հետ, օր մըն ալ դրժելախտ դառնալու համար։ Դիրքով, թիւով և պետական իրաւակարգերով մեզմէ զօրաւոր եղող ազգերու կամ համայնքներու մէջ հարս գացող հայուհիներ խապտոռ կորսուելու դատապարտուած են։ Ճիշդ է, սանկներ իրենց ամուսնութեան առաջին տարիներուն Հայ եկեղեցի կը յաճախեն, հայերէն կը խօսին, բայց իրենմէ ծնած զաւակները արդէն իսկ օտար են։ Եթէ, հակառակը ցոյց տալով, հայ երիտասարդներ կարենան իշխել իրենց օտար կիներուն վրայ, փոխանակ մարմնով ու հոգւով անոնց գերին դառնալու, կորուստը մասամբ թեթեւ կ'ըլլայ։ Իմ խիղճս

հաչտուած է ինծի հետ, տարիներու փորձառութեամբս յայտարարելու՝ որ չատ հազուագիւտ բացառութեամբ, իր ազգէն ու կրօնքէն չեզոք օտար օրիորդի մը հետ ամուսնացող Հայ երիտասարդն ալ կորսուած է իսպառ, իր զաւակներն ալ իրեն հետ օր մը կորսուելու դատապարտութեամբ. և նոյնպէս իր ազգէն ու համայնքէն չեզոք օտարի մը հետ ամուսնանալ որոշող Հայ օրիորդն ալ դատապարտուած է կորսուելու, իր զաւակներուն հետ։ Կամքի եւ սրտի բացառիկ առաքինութիւններով օժտուած Հայ երիտասարդ մը միայն, որ օտար կին ունի, յաջողելու հաւանականութիւն ցոյց կու տայ օտար հաւոցի մէջ չնետելու համար ինքզինքն ալ, իր զաւակներն ալ։ Իմ դպրոցական չատ յարգած ընկերներէս մին, որ նիւթական և ընկերային չատ փայլուն ու նախանձելի դիրք ուներ և կ. Պոլսոյ Հոլանտական դրամատան մէջ չատ վնտռուած պաշտօնեայ էր, ամուսնացաւ Հրեայ օրիորդի մը հետ, որ նոյն դրամատան մէջ մեքենադիր էր, և հակառակ որ Հայ եկեղեցւոյ մէջ մկրտուելէ յետոյ, Հայ ծէսով պսակուեցաւ, և իր հինգ զաւակներն ալ իբր Հայ կը մեծնան, նախանձախնդիր և ազգասէր հօր մը հակոտու-

թեան տակ, մինչեւ այսօր Հրեայ՝ քայց հայացած տիկինը չէ հաշտուած իր հայ դառնալուն և ամէն առիթով կը յիշէ թէ ինք Հրեայ մըն է և իբր Հրեայ ալ թաղուիլ կ'ուզէ: Անկարելի է որ այս խառն ամուսնութենէն ծնած աղջիկ զաւակները, արեան ժառանգութեամբ՝ տարբեր մտածեն իրենց մօրմէն: Դա՛րձեալ իմ խիղճս կը ներէ ինձի ըսելու՝ որ ընդհանուր պատերազմի հետեւանքով քանի տարիէ ի վեր պաղեստինեան եկեղեցւոյ հոծ հայութիւն մը եթէ չաւելնար Հալէպի հին հայ գաղութին վրայ, այսօր գոնէ այդ հին գաղութին մէկ չորրորդը իսպառ անհետացած կ'ըլլար կրօնափոխութեամբ կամ խառն ամուսնութեամբ: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, վերջին քանի տարուան ընթացքին ծանօթ հայ ընտանիքներու դեռատի աղջիկներ չատ լաւ մայրեր եղած են ու բարի ու հաւատարիմ ամուսիններ օտար և ընդհանրապէս կաթոլիկ տուներու մէջ. քայց իսպառ կորսուած են: Մինչդեռ անոնց բոլորն ալ Հայ եկեղեցւոյ և Հայ հասարակութեան համար թանկագին սիւներ կրնային եղած ըլլալ համացեղ ամուսնութեամբ:

Պատմութեան փաստը այն է որ խառն ամուսնութիւնները քայքայերով ու

չատ անգամ բռնի ու անամնական ուժի դիմող ազգերու ու պետութեանց մէջ բարոյականը չատ ինկած է եւ քաղաքակրթական զարգացումը կասած է իսառն ամուսնութեամբ։

Ընդհակառակը աչխարհի ա՛յն պետութիւնները որոնք զինուորական արշաւանքներ, տիրակալութիւններ և երկու սեռէ մատղաչ մարդոց գերեվարութիւններ չեն փորձած, այդ ատերութիւնները ցոյց տուած են ուժով բարոյական մը և աննուաճ քաղաքակրթութիւն մը, ինչպէս Հիւսիսի Սկանտինաւեան երկիրները, ինչպէս Ճափոն, դեռ մինչև երէկ։

Հայաստանի մէջ, եթէ զոր օրինակ տարին հինգ տասը Հայ երիտասարդ իսառն ամուսնութիւն կնքէ Ռուս կամ Վրացի օրիորդներու հետ, Հայաստանի ընկերային առանցքը ոևէ կերպով չի խախտիր։ Բայց Ֆրանսայի, Ցունաստանի, Ամերիկայի, Սուրիոյ եւ Պրազիլիոյ մէջ կատարուած իսառն ամուսնութիւնները չուտով պիտի կրծեն հայ ցեղին ողնայարը։

Մեր ցեղին ապագայ պահպանութեան համար ամէնէն կենսական հարցերէն մէկը ներկայացնող այս ցաւալի ու աղէտալի երեւոյթը կը յանձնեմ մեր

քահանայ եղբայրներուն խոր ուշադրութեան ու կը հրաւիրեմ որ հաւկիթը դնե սաղմին մէջ եղած պահուն, վրայ հասնին անվնասը կերպով, ու առաջքը առնեն խառն ամուսնութեանց: Այս տողերը գրելէս քանըչորս ժամ առաջ Առաջնորդարան ներկայացաւ հայ երիտասարդ մը, ու տղու մը պէս սկսաւ լալ. ան չէր ուզած անսալ մեր խրատներուն ու ամուսնացած էր օտար աղջկան մը հետ, որմէ բաժնուելու համար խնդրագիր ունէր ձեռքը:

Ես կը հաւատամ նոյնպէս որ մեր հայ կուսակցութիւնները կրնան չատ լաւ դեր խաղալ, ցոյց տալով գալիք աւերները խառն ամուսնութիւններէն: Ջգուշանալ հարկաւոր է նման ամուսնութիւններէ. հայ երիտասարդին երջանկութիւնը հայ պարկեշտ ու տանտիկին երիտասարդուհի մը հետ իր ապագան կապելուն մէջ է եւ փոխադարձաբար հայ օրիորդը միայն հայ ամուսին մը ընտրելուն մէջ պիտի գտնէ իր հոգեկան բոլոր պահանջներուն գոհացումը: Հակառակը ապէտալի է թէ՛ ամուսնացուններուն համար և թէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ համար:

Գ.

ՀԱՄԱՐԻՒՆ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ընկերային ու ընտանեկան կեանքի, ու մարդկային սերունդի բարեվաստման կենսական հարցերու մէջ նոյնքան կարեւոր դեր ունի համարիւն ամուսնութիւնը։ Հիներու քով, տակաւին մինչեւ այսօր մեղօք էր նման ամուսնութիւն մը, ու չհաս կը կոչուէր եկեղեցական բացատրութեամբ։

Ամուսնութիւն մը մերձաւոր է, համարիւն է, մեղօք է կամ չհաս, երբ իրարու մօտիկ ազգականներ պիրար առած են, այր ու կին ըլլալով։ Հոս, մօտիկ ազգական ըսելով կը հասկցուի քրոջ կամ եղբօր, եւ կամ մօրաքրոջ և հօրեղբօր զաւակներ, նոյնը ըլլալով մօրեղբօր կամ հօրաքրոջ զաւակները։

Հայաստանեայց եկեղեցին, հինէն իվեր գիտական ու բարոյական տուեալներու վրայ, բնաւ չէ քաջալերած համարիւն ամուսնութիւնը և չատ բացառիկ պարագաներու մէջ միայն թոյլատու գտնուած է։ Ես կը կարծեմ որ Աբեւելեան այլ եկեղեցիներ նոյնքան խիստ եղած են համարիւն ամուսնութեանց հարցով

և միակ թոյլտուութիւնը զոր ցոյց են տուած՝ կաթոլիկ և բողոքական եկեղեցիներն են միայն, հետեւեալ պատճառներով։

1.— Որպէս զի ընտանեկան հարըստութիւնը առհասարակ չվտանգուի, անծանօթ երիտասարդի մը և հետեւաբար՝ նկարագրով և բարքով օտար մէկու մը հետ կնքուած ամուսնութեամբ, շատ անդամ կը պատահի որ երկու իրարու մօտիկ ազգականներ իրարու հետ կ'ամուսնանան, աղջկան ժառանգութիւնը իբր դրամօժիտ պահելու համար նոյն գերդաստանին մէջ։ Դա՛ր ձեւալ երիտասարդ մը շատ անգամ կը վախնայ իր ճակատագիրը կապելու իրեն և իրեն ծնողաց անծանօթ աղջկան մը, այն մտածումով որ երջանիկ պիտի չըլլայ և մէջերնին խնդիրու անհամաձայնութիւն անպակաս պիտի ըլլան։ Կրնամ ըսել որ Հալէպի կաթոլիկ հասարակութեանց մէջ կնքուած ամուսնութիւնները մօտիկ ազգականներու միջեւ կնքուած են, ընդհանրապէս։ Շատ քիչ բացառութեամբ այս հիւանդ մտայնութիւնը իր արդարացուցիչ փաստերը ունեցած է։ Քանի՛ գեղանի եւ զարդացած ու հարուստ օրիորդներ, անտալով իրենց ծնողաց հրամա-

նին, ճակատագիրնին կապած են, յա-
կամայս, իրենց մերձաւոր ազգականնե-
րուն եւ վրայ են տուած իրենց գեղն ու
հարստութիւնը: Անձանօթ պարկեշտ երի-
տասարդ մը երբ իրեն հարս կ'առնէ նոյն-
քան պարկեշտ ու տանտիկին կին մը,
գեղով և օժիտով, չատ աւելի ուշադիր,
ժուժկալ եւ զգաստ կը գտնուի իր կնոջ
հանդէպ ու կը պատկառի հարսին ծնո-
ղաց առջեւ, քան թէ միևնոյն ընտանի-
քի երիտասարդ մը: Եթէ այս մտածման
մէջ ճշմարտութեան գիծ մը գտնուէր,
Հալէպի քրիստոնէից վիպական հարըս-
տութիւնը պէտք էր տեղը մնացած ըլ-
լար: Ընդհակառակը, Հալէպի խիստ չատ
տուներու մէջ կը հանդիպինք տարի-
ներէ ի վեր սենեակներու մէջ ծիւրող
խելագարներու, կանխահաս անդամա-
լոյծներու, ջղագար և ապուշներու որոնք
արդիւնք են համարիւն ամուսնու-
թեանց:

2.— Այս վնասակար եւ աղէտալի
ամուսնութիւնը կաթոլիկներու մէջ քա-
ջալերութիւն գտած է կրօնական բրօքա-
կանտի համար ալ: Երբ կաթոլիկ չեղող
հասարակութեան մը պատկանող երիտա-
սարդ մը սիրահարութեամբ ուզէ կնու-
թեան առնել իր մօտիկ մէկ ազգականը,

ու դիմէ իր պատկանած եկեղեցւոյն, զոր օրինակ Հայ եկեղեցւոյն, ու իր քահանան ու Սուրբ Հոգին մերժեն արտօնել նման մեղսէ ամուսնութիւն մը, անդին Հայ կաթոլիկ եկեղեցին պատրաստ է խակոյն, առանց նոյնիսկ չատ անգամ քննութեան ալ ակեթ տեսնելու, պսակելու՝ անխտիրմութեամբ իրենց դիմողները։ Մերձաւոր ազգականներու միջեւ ամուսնութեան ի նպաստ պատրաստ դեւ տին մըն է նոյնպէս Հայ Բողոքական համայնքը, որ ո՛չ միայն ինքն իր մէջ քաջալերած է արեւնակից ամուսնութիւնը, այլ և գէչ օրինակ հանդիսած է իր Հայ եկեղեցւոյ եղբայրներուն։ Ես կը զարմանամ որ ասանկ աղէտալի խնամութիւն մը ինչպէ՛ս քաջալերութիւն կը գտնէ կաթոլիկ և Բողոքական հայոց կողմէ, պարզապէս իրենց տեսրակին մէջ անցուցնելու համար Հայ եկեղեցւոյ զաւակները։

Խնդիրը իր ընկերային և ընկերաբանական անկիւնէն դիտելով, աչխարհի բոլոր գիտուններն ու ընկերաբանները համաձայն են որ մօտիկ ազգականներու միջեւ կատարուած ամուսնութիւնները խոտելի են ու դատապարտելի, թէ՛ ֆիզիքական և թէ բարոյական տեսակէ-

տով։ Իմ միտքս երբեք չի կրնար հաշտուիլ թէ մանկութենէ ի վեր չարունակ միասին սպրած երկու քրոջ կամ եղբօր զաւակներ, երկու զարմիկներ, ինչպէ՞ս կը ներեն իրենց ամուսնանալ իրարու հետ, այր եւ կին ըլլալ եւ սերընդաբերծել։ Ամուսնութիւնը եկեղեցւոյ խորհուրդներէն մին է, եւ խորհուրդ է կոչուած ճիշդ ա՛յն պատճառաւ՝ որ երկու իրարու նախապէս անծանօթ, ապա նշանի օրհնութեամբ զիրար ճանչցած երիտասարդ մը եւ երիտասարդուհի մը սուրբ պսակի օրհնութեամբ ա՛յնպէս կը միանան իրարու հետ՝ սուրբ սիրով՝ որ ո՛չ իսկ քոյր և եղբայր կամ երկու քոյր կամ երկու եղբայր կրնան այդքան իրարու հետ սիրով միաբանիլ, նուիրմամբ եւ անձնազոհութեամբ։ Եւ իսկապէս որ մարդկային միտքը չատ դժուարութիւն կը կրէ ըմբռնելու համար այս եղածը ամուսնական միութեան մէջ։ Ի՞նչ է հմայքը խորհուրդին, երբ անիկա երկու չատ մօտիկ ազգականներու միջև կնքըւած ամուսնութիւն մըն է։

Բուսական և կենդանական աշխարհի մէջ պարագան բացարձակապէս նոյնն է։ Տարաշխարհիկ բոյսերու վրայ կատարուած պատուաստումները և փոխա-

դարձաբար, չատ հիանալի արդիւնքներ տուած են։ Հալէպ թէև բուսականութեամբ հարուստ քաղաք մը չէ, բայց հեռաւոր վայրերէ բերուած բուսական պատուաստանները, ըլլայ ծաղիկներու կամ պտղաբեր ծառերու յատուկ, օգտակար եղած են պարտիզամշակութեան։ Նանսիի կամ հարաւային Իտալիոյ վարդերն ու տահլիաները Հալէպի ծաղկասէրներու (amateur) պարտէզներու մէջ պատուաստելով կամ չպատելով, գեղեցիկ արդիւնքներ տուած են։ Միեւնոյն պարտէզին մէկէ աւելի վարդենիներն ու կեռասենիները փորձեցէք իրարու վրայ պատուաստել և ո՛չ մի արդիւնք պիտի նշմարէք։

Ո՞վ կրնայ մոռնալ Սպանիոյ եւ Աւստրալիոյ ոքանչելի և նուրբ ստեւով այծերը, Արժանթինի և Աւստրիոյ, Կարնոյ և Պաղտատի ազնիւ ձիերն ու ջորիները, Հոլանտայի, Զուիցերիոյ և Ռուսիոյ ընտիր կովերը՝ որոնք գիտական միջոցներով եւ փորձառական տուեալներով ազնուացան, ննջարկուելով հեռաւոր և ոչ — համարիւն պատուաստուածի։

Պարագան չա՞տ աւելի ակներեւ է մարդկային սեռի մէջ, ուր իրարու հեռաւոր նկատուած արիւններ պէտք է խառնուին, մարմնական, հոգեկան և մը-

տաւորական գեղեցիկ ուժերով սերունդ մը յառաջացնելու համար։ Միեձաւոր ազգականներու միջեւ կնքուած ամուսնութիւնէ մը երբ գեղեցիկ, չնորհալի և իմաստուն զաւակներ ծնած են, երկրորդ և երրորդ սերունդին անպատճառ վտանգը ծայր կու տայ և տխեղծ ու պակասամիտ զաւակներ, խելահաս տարիքնուն մէջ, կը հետաքրքրութիւն փնտռելու արմատը սկզբնական չարիքին։

1925 էն ի վեր ընկերային կեանքի բարգաւաճման տեսակէտով մեծ պատուհաս մը ներկայացնող այս աղէտը Հալէպի մէջ բաւական ծաւալուն և վտանգաւոր հանգամանք մը ստանալուն, 1930 ին խորհեցայ դիմել հայ և օտարազգի հեղինակաւոր բժիշկներու եւ ընկերաբաններու կարծիքին, լուսաբանելու համար մեր սիրելի ժողովուրդը։ Սմէն տեղէ ես կ'ըստանայի քաջալերական դիրեր, մաքառելու համար մեյոք կամ համարիւն ամուսնութեանց դէմ։ Բժշկապետ Տօքթ. Սասուր Սլթունեան եւ զաւակը, Տօքթ. Էրնէստ Սլթունեան՝ կը յայտարարէին «նկեղեցւոյ և լսարաններու բեմերէն պայքարիլ նման աղէտալի ամուսնութեանց դէմ եւ արգիլել մօտիկ ազգականներու հետ ամուսնութեան դիմումները»։

Ահա թէ ինչ կը պատասխանէ ինձ քաղաքիս Սէն Լուի Ֆրանսական Հիւանդանոցի վիրաբոյժ, ընկերաբան համակրելին Տօքթ. Կապրիել Շվալիյէ, 16 Նոյեմբեր 1931 թուակիր նամակովը.

"Սրբազան,

Ներեցէք որ չկրցի ասկէ կանուխ պատասխանել Ձեր նամակին: Ձեր յուզած խնդիրը ընկերային տեսակէտով վերջին ծայր չահեկան է, եւ ահա թէ ինչպէ՞ս պէտք է ըմբռնել զայն:

Ամէն տեղւոյ եւ ամէն ժամանակի համար հասարակ դիտողութիւն մըն է որ համարիւն ամուսնութիւնները առհասարակ միջակ արդիւնք կուտան: Վիճակագրութիւններ ցոյց կուտան որ ասոր յաճախակի արդիւնքներն են նաեւ ամլութիւնն ու տխեղծութիւնը: Այս վերջին տեսակէն կարելի է յիշել մորթի ի ծնէ տարականոնութիւնը (albinisme), աչքի չլութիւն (rétinité pigentaire), polydactylie ևլն. բայց ամէնէն յաճախ տեսնուածը խուլ-համրութիւնն (surdi-mutité) է:

Այսու հանդերձ համարիւն ամուսնութիւնը լաւ արդիւնքներ ալ տուած է երբեմն. այս երեւոյթը կը բացատրուի անով՝ որ այր և կնոջ յատկանիշները

կը բազմապատկուին ու կ'աճին աստղմէ ծնած զաւակներու մէջ, վոխանակ ոչ-արեւնակից ամոլներու մէջ այս յատկանիշները (caractères) բարելաւելու՝ զանազան յատկութիւններու կամ թերութիւններու իրարու խառնուելովը։ Այս պարագային կ'ըսուի «բարդ համակէտ ժառանգութիւն» (hérédité convergente accumulée)։ Հո՛ս, ամենապզտիկ տարբողութիւնը սակայն կ'առնէ մեծ համեմատութիւններ։

Գործնականապէս, որպէսզի համարիւն ամուսնութիւններէն կարելի ըլլայ լաւ արդիւնքներ ձեռք բերել, պէտք է որ երկու ամուսնութիւնները նոյնատեսակ ֆիզիքական կամ բարոյական թերութիւններ չունենան։ Ասկէ կը հետեւի որ չատ դժուար է նախատեսել թէ նոյնարիւն միութիւններէ ի՛նչ արդիւնքներ կրնան յառաջ գալ։

Իբր ընդհանուր կանոն մօտիկ ազգականներու միջեւ ամուսնութիւնները պէտք չէ որ յանձնարարուին. ասկէ յառաջ եկած վտանգները չատ աւելի մեծ և չատ աւելի ծանր են։

Դուք ինձմէ կը խնդրէք իմանալ թէ նման ամուսնութիւնները արգիլելու համար որո՞նք են ամէնէն գործնական

միջոցները։ Ես կը կարծեմ թէ մէ՛կ միջոց միայն կայ, որ է ցոյց տալ նորահաս սերունդին ա՛յն վտանգները՝ որոնք յառաջ պիտի գան սերունդ կամ երկու սերունդ յետոյ նման միութիւններէ։ Ասիկա կարելի է իրագործել բանախօսութիւններով, որոնք պէտք է կատարուին ձեռնհաս բժիշկներէ, յատուկ ծրագրի մը իւրաքանչիւր մասը, իրագործելու համար ամէն տարի, ինչպէս՝ պայքար վեներական ախտերու վտանգին դէմ, ալքօլամոլութիւն, թոքախտ եւն։ Իւրաքանչիւր միջոց, կարելի է կիրարկել նաև օրաթերթերու եւ պարբերաթերթերու մէջ նման նիւթերու շուրջ յօդուածներ։

Խնդրելով որ բարեհաճիք ընդունիլ եւն. եւն»։

Կ'ուզեմ որ ընթերցողներս տեղեակ ըլլան նոյնպէս թէ այս հարցի մասին ինչպէ՞ս կ'արտայայտուի Տօքթէօր Մեզպուրեան, Կ. Պոլսոյ ծանօթ բժիշկներէն, որ մասնագէտ ալ է ընկերային հարցերու։

«...Ձեր Սրբազնութիւնը մտայուզող արենակից ամուսնութիւնները անշուշտ իրենց խորունկ անպատեհութիւններն ունին, նամանաւանդ եթէ երկու կողմէ վատասերող միևնոյն ժառանգա-

կան ախտերը - խելագարութիւն, ապշութիւն, անբուժելի յիմարութիւն, լուսնոտութիւն, խլութիւն, համրութիւն, ի ծնէ կուրութիւն, վէներական ախտեր, հիւծախտ, արբեմոլութիւն, եւայլն - համարիւն ընտանիքներու մէջ կը տիրապետեն: Կը խոստանամ աջակցիլ Ձեր խաչակրութեան, հաղորդելով գիտական ծանօթութիւններ:

Տոկտ. Ա. Ն. Մեզպուրեան

Բերա, 22 Նոյ. 1931.

Ընկերաբանական եւ բնախօսական գիտութեանց նոյնքան մասնագէտ բժիշկ է Տօքթ. Ալլահվէրտի Որդի, որ հետեւեալը կը գրէ նոյն եւ ասոր յարակից ամուսնական այլ խնդրոց մասին.

«Ամուսնութիւնը ա՛յնպիսի նուիրական, ա՛յնպիսի աւագ պարտականութիւն մըն է որ ոեւէ առողջ կազմի տէր երիտասարդի համար երբե՛ք նեղելի չէ անկէ խուսափիլ:

Բուսական և կենդանական աշխարհներու մէջ անթիւ անհամար օրինակներ կան հաստատող՝ թէ ամուսնութիւնը բնական օրէնք մըն է: Ճետոյ մարդ ընկերակցի մը պէտք ունի, կեանքը տանելի եւ մանաւանդ աւելի հեշտ ընելու համար:

Բոլորովին սխալ է ա՛յն կարծիքը թէ ամուրիները աւելի ծառայութիւններ կը մատուցանեն քան ամուսնացեալները։

Ամուսնութիւնը սուրբ և գերազանցապէս նուիրական պարտականութիւն մըն է։

Անոր դիւրութեամբ կատարումին համար հարկ անհրաժեշտ է որ մեր եկեղեցական իշխանութիւնները իրենց կարևին ընեն։

Նախ բոլորովին ջնջելու է ամուսնական ա՛յն բաւական ծանր սակը 300 է 3000 ֆրանք՝ որ տուրքի ձեւով և ի նպաստ եկեղեցւոյ կը գանձուի ամուսնութեան թեկնածուներէն, Պահկի արարողութենէն քանի մը օր առաջ։ Բարիզի մէջ այսպէս է դժբախտաբար. ուրիշ տեղեր չեմ գիտեր թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ։ Հայ ցեղին օճախը միշտ վառ պահելու համար պէտք է որ անոր ամէն դիւրութիւն տանք, ապա թէ ոչ անոնք կը գիմեն քոյր կամ օտար յարանուանութեանց, ուր ինչպէս գիտէք միշտ բաց դուռ կայ։

Սակայն բարոյական պարտականութիւն մը սեպելու են մեր եկեղեցականները կամ եկեղեցւոյ գործերով զբաղող անձնաւորութիւնք։

Մարդ չամուսնացած լաւ խորհելու է թէ ինքը ի՞նչ դասակարգի կը պատկանի. մարմինով կամ ֆիզիքապէս լաւ և առո՞ղջ է. իր և իր ապագայ ընկերուհիին միջև տարիքի տարբերութիւնը նպաստաւո՞ր է թէ ոչ. մօտիկ ազգականի մը հետ պէ՞տք է որ ամուսնանայ և ընտանիք կազմէ: Հոս մօտիկ ազգական ըսելով ես կը հասկնամ քրոջ կամ եղբօր և կամ մօրաքրոջ կամ հօրեղբօր զաւակները:

Բոլոր այս կարեւոր կէտերը լաւ մը սերտելէ յետոյ է որ մարդ յարմար եւ օգտակար որոշումը տալու է ամուսնանալու համար:

Առնենք նախ վաղահաս ամուսնութիւնները:

Ատոնք վոխանակ անհատին կամ ցեղին համար արդիւնաբեր ըլլալու, ընդհակառակը երկուքին համար ալ վնասակար կ'ըլլան: Իրենց զաւակները, եթէ ունենալու ըլլան, պիտի տեսնէք որ տկար, խելայեղ՝ մէկ բառով այլասերումի նշաններ ցոյց տուող տղաք պիտի ըլլան:

Մանաւանդ անբնական ամուսնութիւնները էն անբարոյականացուցիչը կը նկատեմ ես:

Ընչաքաղց ծնողներ դրամը երջանկութիւն նկատելով իրենց աղջիկը տարիքոտ անձերու տալու չեն վարանիր ու զաւակին կ'այրեն, ինչպէս կ'ըսէին մեր Պոլսահայ մամիկները։

Ճատ իս ոճիր մըն է ասիկա, քանի որ այդ անյարմար ամուսնութենէն կը ծնին միայն հիւանդկախ և ապուշ արարածներ։

Ամուսնութեան յարմարագոյն տարիքը ընդունուած է այրերու համար 28-35, իսկ կիներու համար 23-30։

Ամուսնանալու չեն ամէն անոնք որոնք տարաւիոխիկ կամ անբուժելի և տեսական հիւանդութեամբ մը կը տառապին, օրինակի համար ամէնուս ֆրանկախտ անունով ծանօթ սիֆիլիզ, թոքային ուռախտ, խլիրդ (դանսէր), յիմարութիւն կամ ջղային ծանր խանգարումներ ևլն. ևլն։

Ծուխութեամբ կեանքը մաշեցնողն ալ ամուսնանալու անխղճութիւնը ունենալու չէ։

Այսօր հաստատուած իրողութիւն մըն է որ հիւանդ հօր կամ հիւանդ մօր մը զաւակներն ալ հիւանդ կ'ըլլան։

Ուրիշ կարեւոր հարց մը եւս։ Եղբօր և քրոջ և կամ արևնակից մերձա-

ւորներու միջև ամուսնութիւնը նկատելի և պատուիրելի չէ։

Բժշկութիւնը կ'արգիլէ մերձաւոր ազգականներու ամուսնութիւնները։ Բրօֆ. Պէրնատ, Շաթըլիէ և ուրիշներ այս կարեւոր հարցերու մասին չատ անգամներ խօսած են հաւաքոյթներու մէջ եւ միշտ դատափետած են մերձաւոր ազգականներու եւ արիւնակիցներու ամուսնութիւնը։ Այսպիսի ամուսնութեամբ երկու կողմի ունեցած տկարութիւնները հետզհետէ, տարիներ վերջ խոշոր բարդութիւններ կ'առանան։

Արդէն մեր եկեղեցական օրէնքը այսպիսիներու ամուսնութիւնը չի թոյլատրեր, եւ չատ իրաւամբ։ Դժբախտաբար չատ անգամներ արուած յորդորները, խրատները անլսելի կը մնան և թեկնածու արիւնակիցները քոյր յարանուանութեանց կը դիմեն՝ ուր ինչպէս քիչ մը վերն ալ ըսի, միշտ բաց դուռ կայ նման դիմումներու համար։

Մեր եկեղեցական իշխանութիւնք, ամուսնութեան համար իրենց դիմողներուն ամէն դիւրութիւններ տալու են. բայց պսակը արտօնող եկեղեցականը պէտք չէ անդիտանայ սա կէտն ալ թէ մերձաւորներու միջև կնքուելիք միու-

թիւնը արտօնելով՝ մանաւանդ կ'ըլլայ այդ միութենէն յառաջ գալիք բոլոր պատասխանատու վիճակներուն։ Մօտրած, ախտաւոր երիտասարդութիւն մը կ'ունենանք՝ որ կոչուած պիտի ըլլայ սերունդին տեւականութիւնը եւ կենսունակութիւնը ապահովելու։

Կարելի ամէն միջոց գործադրելու է մօտաւոր արենակցի մինչեւ կատարեալ ամուսնութեան արգելք հանդիսանալու համար։ Հակընդդէմ է անոնց որ եթէ տղայ ալ ունենան, անոնք պիտի ըլլան մէյմէկ խնամատարներ, ապուշներ, յիմարներ, վերջապէս մէկ բառով տխեղծ արարածներ։

Ընդվզեցուցիչ է տեսնել ֆիզիքական և ախտաբանական հետեւանքները որոնք գրեթէ միշտ յառաջ կուգան արենակիցներու ամուսնութեամբ։

Կը ճանչնայի հայ երիտասարդ մը, Պոլսոյ կողմերը ընտանիքի մը զաւակը որ մեծ պատերազմէն քանի մը ամիսներ առաջ հոս եկած, հաստատուած և կարեւոր գործի մը տէր եղած էր։ Շատ լաւ էր դիրքը. բաւական դրամ ալ չահեցաւ։ Զինադադարէն քանի մը ամիսներ յետոյ իր քրոջը աղջիկը Բարիզ կուգայ։ Տարի մը չանցնիր օր մըն ալ իմացայ որ քա-

ղաքային պահակով իրարու հետ ամուսնացեր են։ Զաւակ մը կ'ունենան որ երբ 8 տարեկան կ'ըլլայ կ'սկսի խենդութեան նշաններ ցոյց տալ։ Ծիմարանոց կը դնեն դարմանումի համար, և խեղճ հայրն ալ տեսնելով իր գործած մեծ սխալը կը տանջուի տարիներով և յետոյ խելագարութեան նոպայի մը մէջ հոգին կ'աւանդէ։

Ահա արեւնակից մերձաւորներու միջեւ կատարուած ամուսնութեան վախճանը, որուն ականատես վկայ մըն եմ ես։

Բարեացուցական է ասիկա և պէտք է որ զայն միշտ աչքերնուս առջեւ բերենք։

Արդեօք դեռ քանի՜ր կան այսպէս։ Բժշկական պատմութիւնը մեզ ցոյց կուտայ թէ մերձաւոր ամուսնութիւններ կնքող չատ անձեր, տուած են ժառանգաբար նշանաւոր ոճրագործներ։ Այս մասին զանց կ'ընեմ օրինակներ մէջբերել։

Գանք հիմա օտարներու հետ կընքուած ամուսնութեանց։

Այս հարցի մասին ալ ես միշտ յոռետես եղած եմ։ Շատ անգամներ երեւութապէս յարմար կը կարծուին, բայց յաճախ անբնականութիւններ կը ծնին։

Ամէն ազգ իր վարքը, բարքը, սովորութիւնը ունի՝ որոնք իրարմէ կը տարբերին և այն տարբերութիւններն ատեպ անխուսափելի անհամաձայնութիւններ յառաջ կ'առնեն։ Բացառութիւններ միշտ կան, բայց ընդհանուր առմամբ այս այսպէս է։

Պէտք է հայը հայուհիի հետ ամուսնայ։

Մեր եկեղեցական հայրերը, մեր քժիշկները իրենց կարելին ընելու են հասկցնելու համար թէ ֆիզիքական գոյութեան հետ պէտք է նաև ֆիզիքական առողջութիւն ունենայ մարդ։

Ֆիզիքական առողջութեան սպառնացող ահաւոր վտանգ մըն է մօտաւոր արեւնակիցներու ամուսնութիւնը։ Եւ երբ ժողովուրդ մը ֆիզիքապէս կը տկարանայ, անոր անմիջական և անխուսափելի հետեւանքը կ'ըլլայ բարքերու ապականացումը։

Աչքերնիս չորս բանալու ենք, որովհետեւ այդ ախտանշանները տեսնել սկսած ենք դժբախտաբար։

Բարիզ Sofp. Ալլահվէրդի Որդի

Վերջացնելէ առաջ մեր տեսութիւնները, հոս նոյնութեամբ կ'արտագրեմ Հայ

կաթոլիկ Գերյ. վարդապետի մը նամակին այն մասը, որ գրուեցաւ 1930 ին, իբր պատասխան իմ քանի մը հարցումներուս.
— «... 1904 ին՝ Լվուֆ (Լէմպէրկ կամ Լէոփօլ) աւստրիական Լեհաստանի մայրաքաղաքին հին հայ գաղութին արդի ազգային ծիսական և ուսումնական վիճակը ուսումնասիրելու նպատակաւ, մի քանի չաբաթ մնացի վերոյիշեալ քաղաքին մէջ: Տեղւոյն Հայ Արքեպիսկոպոսը՝ Սրհի Թէոտորովիչ՝ դիս ծանօթացուց տեղւոյն Հայ հասարակութեան ընտրանիներուն եւ անոնցմէ գերդաստաններուն: Առիթէն օգտուելով Լվովի չրջակայից գլխաւոր աւաններուն եւ գիւղերուն մէջ ալ մի քանի օր չրջեցայ: Թ՛է Լվովի և թէ հայ գիւղերու մէջ նշմարեցի յիմարներու և մտային խանգարումներու ենթակայ անձերու սովորականէն աւելի բազմութիւն մը: Տեղւոյն հայ եւ օտարազգի բժիշկներուն եւ ոստիկանութեան մասնագէտներուն դիմելի լուսաբանութիւն մը ունենալու համար այս մասին: Սոյն գիտունները յայտարարեցին թէ «Լեհաստանի Հայ հասարակութեան մէջ օտարներու խնամութիւնը խոտելի է հին ժամանակներէն ի վեր. հետեւաբար Հայերը կ'ատիպուին չատ

անգամ ամուսնանալ իրենց արեւնակից ազգականներուն հետ։ Այդ պատճառին վերապրելու է ցաւալի եւ արտասովոր չափութիւնը՝ մտային խանգարումներու ենթակայ եղող անձերուն»։

Ահա՛ ականատես յարգելի վարդապետի մը ստուգապատում վկայութիւնները, որոնք չատ պայծառ կերպով կը բացատրեն մեր թէ՛ ներկայ եւ թէ յաջորդ գլուխով տուած տեսութիւնները։

Դ.

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Ամէն պարագայի մէջ ես չեմ որ պիտի փորձեմ խօսիլ շատ կարեւոր խնդրոյ մը վրայ, որ հիմն է ամուսնական երջանկութեան եւ կամ դժբախտութեան։ Այդ հարցը, որպէս գիտութիւն և առողջապահութիւն, առաւելապէս կ'իյնայ մեր յարգելի բժիշկներու եւ ընկերաբաններու կալուածին մէջ. հետեւաբար կրօնական մը չէ որ պիտի փոխանորդէր անոնց։ Կ'ընդունիմ որ կ'ապրինք արդիական ըմբռնումներով հարուստ ժամանակի մը մէջ, ուր 17-21 տարեկան պատանի ու երիտասարդներ և երիտասարդուհիներ, սեռային առողջապահութեան յատուկ ա՛յնքան բան գիտեն, որքան բժիշկները։ Ինչ անգամ կը պատահի որ ամուրի երիտասարդ մը բժիշկի մը դիմէ՝ անկէ խորհուրդ հարցունելու մտադրութեամբ. թէ ինչպէ՞ս պահէ իր կուսութիւնն ու առողջութիւնը, ու թէ ամուսնանալէն վերջը ժուժկալութեան և ողջմտութեան որպիսի՞ ճանապարհ մը ընտրէ, կարենալ հայր դառնալու առողջ, ախտերէ զերծ, գեղեցիկ ու մտացի զա-

ականերու, գիտնայ պահել իր մաքուր երիտասարդութիւնը եւ պատրաստուի օրհնուած ծերութեան մը։ Անոնց համար չէ՛ որ երիտասարդը բժիշկի խորհուրդին ու փորձառութեան կը դիմէ, այլ անխուսափելի մեղքերէն յառաջացած վէրքերուն ու ցաւերուն դարման մը գտնելու յուսով։ Իմ ըսածս հաստատելու համար կը բաւէ քաղաքիս բոլոր բժիշկներուն դիմել՝ անոնցմէ ուզելու համար վիճակացոյց տախտակ մը, ուր նշանակուած ըլլայ թէ սեռային գաղտնիքներու համար տարին քանի՞ երիտասարդ կը դիմէ իրենց եւ թէ նոյնպէս քանի՞ մանկամարդ հարաներ դարման կը խնդրեն իրենց առողջութիւնը փողոցներու մէջ վաճառած եւ ապա իրենց հետ ամուսնացած այրերէն։ Երկար տարիներու Հալէպ բնակութեանս մէջոցին՝ հազիւ թէ հանդիպեցայ երկու կամ երեք մերազնեայ երիտասարդներու, որոնք ինքնաբերաբար դիմած էին ամուսնանալու առթիւ փորձառու բժիշկներու եւ արեան քննութիւն կատարելէ եւ առողջ գտնուելէ յետոյ միայն մտած էին Ս. Պսակի լուծին տակ։

Պիտի չցաւին բնաւ ինձմէ իմ ազգակից բժիշկ բարեկամներս երբ յայտա-

բարեմտ որ ամուսնութեան համար դիմող երիտասարդներուն վրայ կատարած իրենց բժշկական քննութիւնը եղած է չատ հարեւանցի։ Ես ստացած եմ հարիւրաւոր բժշկական վկայականներ, ուր հայ բժիշկներ պարզապէս ըսած են երկուքամ չատ չատ երկուք ու կէս տողի մէջ թէ — Ինձնեցի այսինչ երիտասարդն ու երիտասարդուհին եւ գտայ որ կրնան ամուսնանալ —։ Այսքան միայն եւ կամ չատ չատ — անոնք զերծ են վոխանցիկ հիւանդութիւններէ —։ Իմ կարծիքով բաւական չէ միայն որ ամուսնական միութիւն կազմելու կոչուած երիտասարդները բժշկական քննութենէ անցնին, պարզ ձեւականութեան մը համար, քանի որ պետական եւ ազգային օրէնքներով կը պարտադրուին. այլ եւ անոնք քննուին լրջօրէն, խղճմտօրէն ու գիտութեան պարտադրած միջոցներով։ Վասն զի բժիշկներ ինձմէ չատ լաւ գիտեն որ մեր հասարակութեան երիտասարդներուն կարեւոր մէկ մասը Սուրբ Պատկի Խորհուրդին չմօտեցած, արդէն ճաշակեր է ամուսնական բոլոր վայելքները, որով չատ անգամ վարակուած է վոխանցիկ ախտերէ։ Եթէ ամուսնութեան գլխաւոր նպատակը մանուկի ծնունդ տալ է,

ընտանիքն ու ցեղը անոր մէջ չարու-
նակուած տեսնելու համար, ապա ուրիշ
ծնած տղան կամ տղաքը պէտք է նոր-
կայացնեն կենսունակ և կատարեալ
առողջ էակներ: Հո՛ս է ահա որ գիտու-
թիւնը պէտք է իր խօսքը ըսէ ամուս-
նութեան մէջ. այլապէս առանց բժշկա-
կան եւ նախազգուշական միջոցներու՝
դժբախտութեան տեսակներ, բազմապի-
սի ոճիրներ, երկարատև տառապանք-
ներ, սարսափելի մահեր պիտի չարու-
նակեն քայքայել ընտանեկան և ընկե-
րային կեանքը: Բաւական չէ որ ամուս-
նացող կողմերը զիրար սիրեն և յարգեն,
անոնք պարտին նաև առողջ ըլլալ և ունէ
ախտէ զերծ, կարենալ առողջ զաւակներ
պարգեւելու հայրենիքին: Ամուսնու-
թիւնը, այսպէս, գիտութեան աչքին կը
պահէ իր նուիրական դրոշմը ու կը մնայ
իբր խորհուրդ մը (sacrement), և գիտու-
թիւնը՝ իբր չարունակութիւնը կրօնին
և կամ գոնէ իբր երթալով անոր հետ,
պիտի գիտնայ սերտօրէն հսկել ամուս-
նութեան վրայ և ունէ կրօնական պատա-
ուէրներէ աւելի պաշտպանել զայն*:

---

* La Science et le Mariage, Docteur Henry Cazalis, Paris, 1900.

Ինչպէս կանխեցի վերեւ յայտնել, պրքոյկիս այս գլուխը աւելի ընդլայնել ինձի չի պատկանիր։ Միայն ընկերական և կրօնական դաստիարակութեան անուշնով պիտի ուզէի բացորոշապէս ըսել մեր երիտասարդներուն՝ որ չանան ամենայն զգաստութեամբ և համբերատար ժուժկալութեամբ պահել իրենց այր մարդուն նաև յատուկ եղող և այր մարդէն ալ փնտռելը արժանի եղող կուսութիւնը։ Երիտասարդ զոյգեր իրենց բացարձակ երջանկութիւնը և անխառն սէրն ու փոխադարձ յարգանքը պատճ են երբ կուսութեան կնիքը փոխադարձ կերպով խըլած են իրարմէ։ Ամուսնանալէ առաջ երիտասարդական բոլոր վայելքները լիովին տեսնող երիտասարդը ոևէ համ պիտի չառնէ իր օրինաւոր ամուսնութենէն յետոյ, կնոջը հանդէպ հաւատարիմ պիտի չմնայ և պիտի չարունակէ իր դուրսի կեանքը, պատճառ դառնալով ընտանեկան անհամաձայնութեան։ Երիտասարդին մարմնոյն մէջ ամբարուած մաքուր, կենսունակ, եռացող ու ժուժկալ արիւնը չա՞տ աւելի թանկ է քան դրամատան մէջ ի պահ դրած իր դրամը կամ վաճառատան մէջ մթերած իր ապրանքը։ Գիտութիւնն ու առողջապահութիւնը

նուիրական պարտք կը դնեն նրիտասարդներուն վրայ՝ որ ամուսնանալէ առաջ ուշադիր ըլլան ինքզինքին լաւ կշռելու և այնպէս իրենց ճակատագիրը կապեն դեռատի օրիորդներու հետ, հաւատարապէս դժբախտ չըլլալու համար։ Մէկ խօսքով ամուսնութեան առեն նկատի առնելու են բժիշկին օգնութեամբ թէ 1.— Ջերմամիզութենէ վարակուա՞ծ են. 2.— Ֆրանկախտէ վարակուա՞ծ են. 3.— Թոքախտ կա՞յ իրենց ընտանիքին մէջ. 4.— Ժառանգական ջղազարութիւն կա՞յ իրենց ճախին մէջ եւ վերջապէս. 5.— Արբեցող հօր զաւա՞կ են եւ թէ իրենք ամուսնանալէ առաջ խմողներ եղա՞ծ են։

Կը կարծեմ որ այս հինգ կէտերու վրայ վերջին ծայր զգուշաւոր ըլլալ շատ կարեւոր է թէ՛ անհատին, թէ ընկերութեան համար։

Ե.

ՄԱՅՐԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մեր ներկայ աշխատութեան կանոնաւոր և ուղիղ ընթացքը կը պարտաւորէ զմեզ՝ որ ամուսնական կեանքի եւ ընտանեկան կազմակերպութեան իւրաքանչիւր գլխաւոր և հիմնական հանգրուաններուն վրայ կանգ առնենք, չանալով անոնց սկզբնական և պատմական յեղաշրջութեանց կարևոր երեսները պարզել՝ զանոնք հաշտեցնելով քաղաքակրթութեան հետ ունեցած աստիճանական զարգացման հետ։

Որքան ալ մեր նպատակը, այս մտածութեամբ, հեռու մնալ է պատմութեան իմաստասիրութենէն, բայց կարելի չէ, մեւս կողմէ, անտեսել բոլոր այն յեղաշրջումները, որոնք արդիւնքն են մարդկային քաղաքակրթութեան եւ որուն հետ կողք կողքի քալած է ընտանեկան կեանքը։

Ըսինք որ ամուսնութեան հիմնական նպատակն է մարդկային սերունդին կանոնաւոր շարունակութիւնը։ Այս մտածութեամբ յառաջ եկած կ'ըլլայ ընտա-

նիք մը, որուն մէջ երկու լծակից, հաւատարիմ, պատուաւոր ու սիրակցորդ ամուսիններ, առաջին օրէն իսկ իրարու հանդէպ կ'ունենան փոխադարձ պարտաւորութիւններ, իրաւական և բարոյական հիմերու վրայ։ Եւ որովհետեւ օրինաւոր եւ իրաւական ամուսնութեան գլխաւոր հիմը եւ յառաջ գալիք արդիւնքը զաւակներու հայր և մայր ըլլալն է, ուրեմն երկու ամուսնոց միջեւ գոյութիւն ունեցող փոխադարձ յարաբերութեանց բնոյթը յանկարծ կը փոխուի, երբ առաջին զաւակը աչխարհ կու գայ եւ իր ծնողները կը դնէ նոր հանդրուանի մը վրայ։

Ամուսնական կեանքի ամենահեռաւոր եւ անձանօթ կէտը, ա՛յն դրութիւնն է նախապատմական շրջանի մէջ, ուր խառնակեցութիւնը կը տիրէր։ Այդ դրութիւնը, ժամանակի ընթացքին, աղնիւ եւ մաքուր բնազդով, փորձառութեան եւ կեանքի պայմաններու հետ աստիճանական ծանօթութեամբ, փոխակերպուեցաւ փոխադարձ համաձայնութեամբ եւ ազատ պայմանագրութեամբ կնքուած ամուսնութեան մը քիչ շատ օրինաւոր դրութեան, եւ որուն սահմանց առաւելապէս այն ինքնաբուխ զգա-

ցումը՝ թէ մանուկը ընտանեկան երրորդութեան երրորդ եզրն է ամուսնութեան մէջ. այլապէս սեռային միութեան զանազան ձեւերը անհասկնալի պիտի մնային:

Մանուկի ծնունդը, պէտք է խոստովանիլ որ իր բնախօսական, բարոյական եւ կրօնական երեակ հանգամանքներովը լայնօրէն նպաստեց սեռային այն բոլոր չափազանցութեանց՝ որոնք ընտանեկան եւ հետեւաբար ընկերային կեանքը խորապէս քայքայելու տխուր բնոյթը ունէին: Հին նախապատմական ըմբռնումով, մանուկը այլեւս երկու սեռէ անհատներու ըստ բախտին միանալու արդիւնքը չէր, այլ այն գերագոյն ազդակը, որուն երեւումովը յառաջ կուգան մօր տիրապետութեան կամ մայրական իշխանութեան (matriarcat) եւ հօր իշխանութեան (patriarcat) տրամադրութիւնները, ուղղակի իրենց ծնունդը եղող զաւակին վրայ, մանչ կամ աղջիկ: Առանց մանուկին գերակշիռ ազդեցութեան, կարելի պիտի չըլլար բացատրել մօր տիրապետութեան չրջանը, որուն գոյութիւնը մինչեւ մեր օրերը անգիտացուած էր եւ վերջերս ուսումնասիրուած այնքան վաւերագիրներ եւ դիտողութեան արժանի բազմաթիւ իրողու-

թիւններ, կ'ապացուցանեն երկար դարերու ընթացքին և բազմաթիւ ժողովուրդներու մօտ այդ իշխանութեան հզօր տիրապետութիւնը։ Գտնուած են նոյն իսկ հեղինակներ, որոնք ուզած են հաստատել թէ բովանդակ մարդկութիւնը, նախնական յեղաշրջման մը մէջ, մայրական կառավարութեան բովէն անցած է։ Այս իշխանութիւնը պէտք չէ չփոթել երբեք այն սուլորութեանց հետ, որոնք կը կայանան ընդհանրապէս մայրերուն իրենց աղգանունը իրենց զաւակաց փոխանցելուն մէջ։ Մայրեր մեծ հեղինակութիւն ունին իրենց ընտանիքին մէջ։ Իր ետեւը քաղաքակրթական երկար ու փայլուն անցեալ մը ունեցող ցեղերու մէջ է որ պէտք է փնտռենք մայրական տիրապետութեան մը կարգերով կառավարուող ընտանիքի ձեւերը։ Առաջին ձեւի մայրական իշխանութիւնը, զուտ աղգանունի փոխանցումով, կը չարունակուի մինչև այսօր Հիւս. Ամերիկայի (Գալիֆօրնիոյ հնդիկներ) բնիկներուն մէջ, Հարաւային Ամերիկայի Պրազիլիոյ ընդարձակ չրջապատի Առօվադ, Վառան և Մագիւլի ցեղերուն մէջ, Ափրիկէի Տամարա (Հէրէրօ) և Պէչուանա ցեղերու, ինչպէս նաև մինչև Զամպէզի Պիհէ բը-

նակչութեան մէջ։ Ասիոյ Ռօշ, Օրանկ-Պէլանտա, Օրանկ-Ճապուն եւ Օրանկ-Լաուդ (Մալաքքա թերակղզի) ցեղախումբերուն մէջ մայրական իշխանութիւնը կը չարունակէ տիրել դեռ։ Ասատրալիոյ, Նոր Զելանտայի և Բոլինէզիոյ մէջ եւս մայրական իշխանութիւնը կ'ապրի մինչ, ընդհանրապէս բնիկ և չքաղաքակրթեալ վայրերու մէջ։

Ընկերութեան ամէնէն բարբարոս վիճակը ա՛յն է, ուր այրը կը տիրապետէ ո՛չ թէ անոր համար որ հայր է, այլ անոր համար որ ամէնէն ուժեղն է, եւ ինքն է որ կը հայթայթէ անուղղին ամէնէն մեծ մասը եւ հարուածներ կը տեղացնէ ըլլա՛յ թշնամիներու, ըլլայ ցեղախումբի տկարներուն։ Ասկէ զատ մանուկները կրնան մօրը ձգուիլ, որպէսզի մայրը խնամէ եւ ուղղէ զանոնք։ Ասանք սակայն երբեք առիթ չեն, նոյն զգայումներով առաջուածներու համար, որոնցմով հայրը պարտաւոր է իր կինը յարգելու եւ անոր հետ վարուելու իբրեւ իր հաւասարը։ Մայրն է զաւակներ ծլեցնողն ու զանոնք անուցանողը եւ տանը ծառան, բայց տանը մէջ բացարձակ տէրը հայրն է։*

---

* Elisée Reclus, l'Homme et la Terre, Ա. Հատոր էջ 236։

Մարդկային կեանքի սկզբնական շրջանին, որ տեսակ մը խառնուրդ էր անասնական ուժի և խառնակեցութեան, բուն մայրական իշխանութիւնը գոյութիւն չունէր։ Որքան մարդուն բարքերը հետզհետէ բարեշրջուեցան և նրբացան, այնքան այդ իշխանութիւնը երեւան եկաւ և հետզհետէ ներդաշնակուեցաւ։ Թափառական կեանքի մէջ նոյնիսկ, դիտելի է որ վաչկատուն ցեղեր երբ կը պարտաւորին տեղէ տեղ փոխադրուիլ եւ իրենց հետ քաշկռտել մանուկներն ալ, անոնք բնազդաբար կը խմբուին իրենց մօր չուրջը։ Նոյն երեւոյթը կը նշմարենք նաեւ վտանգի պահուն՝ երկիւղ, երկրաչարժ, համաճարակ, տեղատարափ, ջարդ եւայլն։ Այս իսկ պատճառով, մայրը հետզհետէ իրաւունք կ'ստանայ ինքը տալու ընտանիքին ուղղութիւնը։ Սակէ զատ, հայրը դուրսի մարդ է, և անծանօթ՝ ընտանեկան պահանջներուն, դէպքերաբար զաւակից վրայ։ Մայրը իբրեւ ցերսի մարդ, իր օճախին չուրջ կը համախմբէ իր դիւցուցած ու մեծցուցած բոլոր զաւակները, որով մայրութեան գաղափարը հետզհետէ կը զարգանայ, նախնական բարբարոսութեան մէջ տեղ, եւ առաջին

անկիւնաքարը կը դրուի ապագայ քաղաքակրթութեան։ Այն հոդամասերուն վրայ, ինչպէս Հարաւ. Ամերիկայի ծովեզերքները, ուր մինչեւ այսօր կը տիրէ կէս խառնակեցութիւն մը եւ ուր մարդիկ ընտանեկան կապերու մասին ճշդրիտ գաղափար չունին, մայրական իշխանութիւնը ի զօրու է։ Որքան որ մանուկն է գլխաւոր ապրակը մայրական իշխանութեան, կան նաեւ այլ ապրակներ, որոնք յայնօրէն նպաստած են ընկերային յեղաշրջման։ Այսպէս, աշխարհագրական միջավայրին ազդեցութիւնը խորապէս զարգացուցած է մօր տիրապետութիւնը։ Այն երկիրներուն մէջ՝ ուր մարդիկ պտուղով կամ ծառի արմատներով կ'ապրին, մայրերը նախնական ձեւի այդ անուններէն չատ աւելի տարբեր եղանակներ գիտէին ընտանիքը եւ գլխաւորաբար զաւակները սնուցանելու համար։ Ճշմարիտ է նոյնպէս որ անցեալին մայրեր փայլեցան պատերազմական ասպարէզի մէջ ալ, ուր դուրս եկան իրական զինուորական պետ եղող կիներ։ Վարդանանց պատերազմը այդ տեսակէտով մայրութեան փառքը աւելցուցած է մեր ազգային պատմութեան մէջ։ Հերոդոտոս կ'ըսէ որ Լիւսիացիները մօրը անունը կը

կրէին փոխանակ հօր և իրենց զաւակաց վիճակը կը կանոնաւորուէր մօրը վիճակին համաձայն։ Լիւսխական արձանագրութիւնները, հաստատելով մեծ ճանապարհորդ պատմագրին ըսածը, կը յիշատակեն միայն մօր անունները։ Կը հաստատուի ուրեմն որ պատմական այլևայլ ազգեր, իրենց քաղաքակրթութեան աստիճանին համեմատ, հայրական իշխանութեան նեղ կամ լայն և կամ միջին սահմանին մէջ կիրառութիւնը ընդունած են։

«Հին Յունաց Գեղարուեստն ու իր Ծագումը»* մեր ուսումնասիրութեան մէջ մանրամասնօրէն թուած ենք այն բոլոր ազգակները՝ որոնք համեմատաբար կարճ ժամանակի մը մէջ, յունական քաղաքակրթութեան պարգեւեցին բացառիկ դիրք մը։ Յունաց մէջ այրը բացարձակապէս նուիրուած էր զինուորական եւ մարզական աշխատութեան, ինչպէս նաև գրականութեան եւ գեղարուեստի բոլոր ճիւղերու բարձրագոյն մշակոյթին։ Հո՛ն, կինը, համեմատած իր էրկան, շատ ստորին դիրք մը ունէր և շատ անգամ պար-

---

*Արեւելք օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1908 Յունիս։

տաւորուած էր կարելի եղածին չափ մեծ օժիտ բերել, իր ամուսնոյն հետ ունենալիք ընկերական դիրքը քիչ չատ հաւասարակշռելու համար։ Այրը, պրեթէ միշտ նուիրուած դուրսի ասպարէզին, կինն էր որ կը հսկէր տանը և զաւակներու դաստիարակութեան։ Արիատոսէլեան վարդապետութեամբ այրը իր բնական կարողութիւններով աւելի յարմար էր իշխելու քան թէ կինը, ինչպէս որ մեծը գերազաս է պզտիկին։

Ծուռաց մէջ այրերու ստեղծագործ մշակոյթը, բնութեան և տիեզերքի գաղտնիքներուն թափանցելու և անոնց չնորհիւ մարդկային կեանքը քաղցրացնելու իրենց եռանդն ու յարմարութիւնը՝ զիրենք առաջնորդեց այն վիճակին, որ յատուկ է ամէն տեղի համար արտակարգօրէն մտացի և արուեստապաշտ մարդոց։ Ծոյներուն համար տունը փոքրիկ պանդոկ մըն էր, ուր այրեր կու գային իրիկունէ իրիկուն ուտելու և պառկելու համար և իրենց ամուսնական կեանքի մէջ փնտռել ուզած վայելքը չատ անգամ այլուր կը գտնէին, օտար և անյանձնարարելի վայրերու մէջ։ Բարքերու այս ապականութիւնը մեծապէս նպաստեց Ծոյն արտակարգ հանճարին և զարմա-

նալի մշակոյթին յանկարծ մարելուն։ Ընտանիքի հանդէպ ցոյց տրուած յարգանքի պակասը մեծապէս օդնեց ասոր։ Հռոմէացի կինը չա՛տ աւելի բախտաւոր էն իրենց ամուսնական եւ ընտանեկան կեանքին մէջ։ Հո՛ս, կինը չա՛տ աւելի անկախ էր և յարգուած ընտանիքի բոլոր անդամներէն, և նոյն իսկ ընկերութեան մէջ, ուր իրեն վերապահուած էր պատուաբեր դիրք մը։ Հռոմայեցի նոր հարս մը, իր ամուսնոյն տանը սեմէն ներս առնուած պահուն, հանդարտօրէն իր ամուսնոյն երեսը նայելով կ'ըսէր — Ո՛ւր որ դուն տէր ես, ես ալ հո՛ն տիրուհի։* Մի՛ւս կողմէ սակայն ամուսինը իր կնոջ դաստիարտն էր. եթէ կինը յանցանք մը գործէր, իր ամուսինը զինքը կը դատապարտէր, ու եթէ անպատիւ եղած էր, ամուսինը կ'սպաններ զինքը։ Այս պատուաստիարական և փոխադարձ հաւատարմութեան վրայ հաստատուած Հռոմէական ընտանեկան յարկը արբարան մըն էր յաճախ ամուսնոց և իրենց զաւակներուն համար, որոնք կ'ստանային խնամուած դաստիարակութիւն մը, ուղղակի իրենց տան մէջ և մայրական խնամքով։ Բոլոր

---

* Ընդարձակ Տարեցոյց 1927, էջ 120։

դարերը պիտի յիշեն անկասկած Գրակ-
քոսեան եղբայրներուն տիպար մայրը:
Որքան տարածուեցաւ Հռոմէական լայ-
նածաւալ պետութիւնը և իր զինուորա-
կան դրութեան պատճառաւ թափանցեց
ծանօթ աշխարհի գլխաւոր բոլոր մասե-
րուն, մէկ կողմէ գրաւուած վայրերու
մէջ իրենց տեսած բարքերը, միւս կողմէ
զինուորական և պետական ծաւալապաշ-
տութեամբ յառաջ եկած հպարտութիւնը,
Հռոմայեցիին մէջ չուտով զարգացուցին
բարոյական անկումի բոլոր ազդակները,
ու զեղխութիւնը ու չուայտ ու ցոփ
կեանքը չուտով եկան կործանելու Հռո-
մէական ընտանեկան կազմի համբաւեալ
պարկեշտութիւնը: Հռոմէացւոց մէջ, քա-
ղաքական եւ քաղաքային օրէնքներով,
ընտանիքին հօր անսահման ազդեցու-
թիւններ տրուած էին, իր թէ՛ չափահաս
և թէ անչափահաս զաւակաց ու թոռնե-
րուն վրայ: Թէ՛ որդիները, թէ թոռները
և այլ յետագարմները, չէին կրնար, ինչ
աստիճանի և կացութեան մէջ ալ ըլլային,
ստացուածք ունենալ. ընդհակառակը,
իրենց աշխատութեան բովանդակ արդիւն-
քը ընտանիքի հօր սեպհականութիւնը
կը դառնար: Ընտանիքի հայրը կրնար իր
զաւակները ծախել կամ պատժել: Դարե-

րու ընթացքին հայրական այս վայրագ իշխանութիւնը տակաւ առ տակաւ սահմանափակուիլ սկսաւ. մահուան և այլ անագորոյն պատիժներու վերջ դրուեցան և զաւակներ ու թոռներ իրաւունք ստացան սեպհական կալուած ունենալու։ Դարձեալ, հայրական իշխանութեան զօրութեամբ, Հռոմէացի ընտանիքի հայրը կրնար իր իշխանութեան տակ եղողներուն տրուած ամէն ինչ ըստ հաճոյս վատնել, իբր իր բացարձակ սեպհականութիւնը. կրնար նաև իր զաւակները ժառանգութենէ զրկել և օտար մը որդեգրելով, կտակով մը զայն իրեն ժառանգորդ ընել։ Սակէ ծագեցաւ որդեգրութեան մեծ նշանակութիւնը, Հռոմէական և բիւզանդական օրէնսդրութեանց մէջ։*

Եւրոպական չատ մը ազգեր, ներկայիս, կ'ընդունին հայրական իշխանութիւնը անչափահաս զաւակներու եւ մասամբ ալ անոնց ինչքերուն վրայ։ Չափահասներն ալ, առանց հօր հաճութեան ու գիտութեան, անկարող են ամուսնանալու։ Բայց այս իշխանութիւ-

---

* Ամուսնական Օրենք Յոյն Եկեղեցւոյ, Տիմիթրիոս Զօլապիտէս, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 95։

նը ամփոփուած է չատ անճոռնի սահմանի մը մէջ և հայրը անկարող է ըստ հաճոյս ժառանգաշուրջ ընելու զանոնք։

Մայրական եւ հայրական տիրապետութեան պատմական երեւոյթները կ'արժէ որ այսպէս անցողակի կերպով մեր նիւթին չրջանակէն ներս առնենք, կարենալ բացատրելու համար այն հակայ յեղաշրջումը, զոր դարերը պարգեւեցին, քաղաքակիրթ ներկայ կնոջ տալով դիրք մը, որ կատարեալապէս կը համապատասխանէ մարդկային գերագոյն ըմբռնումին եւ որուն չնորհիւ ընկերային զարգացումը մտաւ իր բնական հունին մէջ, առանց սակայն պահ մը վնասած ըլլալու քաղաքակրթութեան ժամանակակից յառաջդիմութեան։

Հին նահապետական կեանքի մէջ, ամէն ազգի սկզբնական չրջանին յատուկ, զաւակը ֆիզիքապէս իր հօրը կը պատկանէր եւ կը կրէր հօր անունը։ Ճիշդ պիտի չըլլար այս երեւոյթը բացատրել նախամարդոց բնախօսական եւ կենսաբանական պայմաններու տգիտութեամբը։ Սրտին ուժեղ եւ յաղթական կեցուածքը իր մէջ բնազդօրէն արթնցուցած էր զաւակաց, մանաւանդ մանչ զաւակաց սեպհականութեան գաղափարը. հայ-

րը իր մանչ տղուն մէջ կը տեսնէր իր պատկերը։ Հրէից մէջ ընտանիքի հայրը իր մէջ կ'անձնաւորէր հայրական տիրապետութեան բոլոր պզտեցութիւնները։ Քաղմակնութեան սովորութիւնը իրենց մէջ և իրենց սովորութիւնները թրծուած ապագայ Մահմետական կրօնի մէջ, դիւրութեամբ կը բացատրեն հայրական իշխանութեան խստութիւնները։ Հրեայ կնոջ ընկերային դիրքը ի վերջոյ փոխուեցաւ՝ երբ ցեղին մէջ դադրեցաւ վաչկատուն կեանքը եւ հողագործութեան ի նպաստ, երկիրը մտաւ նոր զարդացման մը ուղիին մէջ։

Զարմանալի պիտի չըլլար անշուշտ երբ ուզէինք ներկայ կիսակիրթ ցեղերուն մէջ վինտռել բոլոր այն հանգիստութիւնները, որոնք դիւրութիւն ընծայէին բացատրելու հայրական և մայրական իշխանութեան նախապատմական և պատմական չրջանի մէջ ի յայտ բերած վերադրնալ երևոյթները։ Մեր ապրած երկրագունդին մէջ կան տակաւին ընդարձակ հողամասեր, որոնք ուղիղ կամ կողմնակի դիծով ժառանգներ են հին նահապետական կամ հնթանոսական չրջաններու բոլոր սովորութիւնները եւ որոնք այժմ ուսումնասիրութեան առատ եւ հը-

բաչալի նիւթ կը ծառայեն՝ չնորհիւ գաղթական տիրապետութեան և կայսերական ծաւալապաշտութեան ընծայած բոլոր առաւելութիւններուն։ 1931 տարւոյ Փարիզեան գաղթային մեծ ցուցահանդէսը առիթ եղաւ խորացնելու Ասիոյ և Ափրիկէի հեռաստաններուն մէջ թագնուած բարքերու ուսումնասիրութիւնը, անոնց մէջ փնտռել ու գտնելով նախկին ապրումներու կենսունակ հետքերը։

Որքան որ չուզենք կոխտոել համեմատական քննութեան կալուածը, աւելի չընդարձակելու մեղի համար ծրագրած ուսումնասիրութեան սահմանը, այսու հանդերձ չենք կրնար անտարբեր պտնուիլ ինքնին չատ հետաքրքրական կարգ մը երեւոյթներու հանդէպ։ Այսպէս, մինչև այսօր, Պրահմաբուդրա գետին հարաւակողմը եւ Թիպէդի մէջ, կինը կը նկատուի ընտանիքին պետը։ Կարօ և Քաչիա ցեղերուն պատկանող մանկամարդ կոյսն է որ երիտասարդի մը կ'առաջարկէ ընդունիլ իբր ամուսին եւ ինքն է նաեւ որ ընտրուած ամուսինը առեւանգելու կը ձեռնարկէ, մայրական խումբին ծառաներէն եւ բարեկամներէն չըրջապատուած։ Կնոջ կ'իյնայ, երբ որ փափաքի, ոտրէլի հինգ պատեհաններ նե-

տել օդին մէջ, որպէսզի բաժանումը յայտարարուի, և այն ատեն կը վերադառնայ առաջին մայրական իշխանութեան, զաւակները ձգելով իրենց հօրը։ Նոյն իսկ, երբ այրը իր բոլոր կեանքին մէջ իր կնոջը հետ ապրած է, այս վերջնոյն թոյլտուութեամբ, իր մահուան օրը կ'ամուսնալուծուի և իր աճիւնները կը վերադարձուին իր սկզբնական ցեղախումբին քով. մինչդեռ մայրը կ'այրուի իր մայրական իշխանութեան չրջանակին մէջ, մեծ պատիւներով, ու աւելի յետոյ զաւակներուն աճիւնները պարունակող սափորները կը դրուին մայրական սափորին քով։

Նոր աշխարհի մէջ կարելի է թուել նման օրինակներ, մասնաւորաբար Արիզոնայի մէջ, ուր կիներն են հողատէր եւ ամուսինները կ'ընդունուին հոն իբր հիւր։ Զաւակները կը պատկանին իրենց տոհմին և աշխատանքի բոլոր ժամանակաշրջանին, հայրերը պարտաւոր են բերելու իրենց գործին արդիւնքը, իբր տուրք։ Այրերն են որ կը հիւսեն ու կը կարեն կիներու հագուստները։ *

---

* Elisée Reclus, l'Homme et la Terre, Ա. Հատոր էջ 250—252։

Մայրական տիրապետութեան ոգին մեծապէս կապուած է տնտեսական պայմաններու հետ. հողագործ եւ խաչնարած ժողովրդոց մէջ բոլորովին կը տարբերին այդ պայմանները։ Այսպէս, խաչնարած ցեղերու մէջ մայրական իշխանութեան հետքերուն հազիւ թէ հանդիպած ըլլան ընկերաբաններ։ Ափրիկէի լայնատարած ու այլացեղ հողամասերուն վրայ երբ գրաւման քանակներ սկսան թափանցել, դիտուեցաւ որ արդի ըմբռնումով մայրական իշխանութեան հետքը գրեթէ գոյութիւն չունէր։ Կինը չատ հեռու էր իշխանութեան մականը կրելէ։ Ան կը հնազանդէր իր էրկան, վասն զի ա՛յրն էր որ իր տոկուն աշխատութեան չնորհիւ կը տիրանար տնական հարստութեան. ան էր որ անասունները արօտատեղի կը տանէր ու զանոնք կը խնամէր ու կը պաշտպաններ թշնամիին, գազաններուն և ասպատակներուն դէմ։ Այրն էր որ կը կթէր կովերը, պանիրը կը չինէր և ուժ և գերակշռութիւն ցոյց կու տար տնտեսական կեանքի մէջ։ Ասոր ճիշդ հակառակին կը պատահինք հո՛ն՝ ուր հողագործութիւնը կը գտնայ կիներու գերազանցապէս առանձնայատուկ աշխատանքը, հո՛ն, ուր էրիկ մարդիկ և

իրենց մանչ զաւակները գրեթէ միշտ տունէն դուրս զբաղած են որսի, ձկնորսութեան, պատերազմի և այլն։ Ճեղախումբին ընդհանուր տնտեսութեան մէջ կնոջ է որ կը պատկանի գերազանցապէս օգտակար դերը և մայրն է որ իր սիրապետութեան չունչն ու դրոշմը կը դնէ առանին կեանքի մէջ։ Հողը կնոջ համար ընծայուած օրհնալի դաշտ մըն է՝ որուն վրայ օրն ի բուն հակած, իր փորձառական դասերու ներշնչումովը եւ բնութեան զանազան երեւոյթներէն ստացած տպաւորութեամբը, զայն արդիւնաբեր կ'ընէ, անոր մաքուր ծոցէն դուրս բերելով իր և ամբողջ տանը անհրաժեշտ աննդեղէնը։ Մինչդեռ այր մարդուն բերած արդիւնքը բոլորովին դիպուածական է։

Կանխեցինք վերև ըսելու որ Մալազգա թերակղզին մէջ ապրող Orank-Lautներու մօտ զաւակները միայն մօրը կը պատկանին եւ կը կրեն մօր ազգանունը. բայց մայրական իշխանութեան այս սխալ ըմբռնումը ո՛չ մէկ առաւելութիւն կու տայ մօրը. ընդհակառակը կինը հոն կ'ապրի ամենադժբախտ կեանքը. ամուսինը զինք կը ծեծէ ու չի թոյլատրեր որ կինը իր ներկայութեանը

ճաշէ։ Սիւրիոյ անապատներու վաչկատուն ցեղախումբերու Չէրքէզ կարգ մը դասերու մէջ, այս դրութիւնը կը տեւէ մինչև այսօր։ Ասոնց մէջ մայրերը ճիշդ է որ մայրական հեղինակութիւն ունին, գլխաւորաբար զաւակաց եւ տան տնտեսութեան վրայ, բայց այդ դժբախտ տիրապետութիւնը ոևէ կերպով չէ կրցած քաղցրացնել մարդուն վայրագութիւնը։ Մինչև այսօր, ճափոնի մէջ սովորութիւն է որ զաւակներու անդրանիկը եղող ժառանգորդուհի մը ամուսնանալով երիտասարդի մը հետ, այս վերջինը իր կնոջը տունը երթայ բնակելու, տուն-փեսայի կամ տանվրայի ձևով մը, և առնէ կնոջ ազգանունը՝ որ միանգամայն անունն է կալուածին և բոլոր ընտանիքին։ Ասկէ պէտք չէ հետեւցնել սակայն որ մայրը իր դիրքին և պայմաններուն չնորհիւ, պիտի ստանար մայրական տիրապետութեան ազդու մականը, ո՛չ։ Այրը իր կնոջ դիրքին եւ հարստութեան դէմ ամէն յարգանք եւ ակնածանք պահելով հանդերձ, դարձեալ կը մնայ պետը եւ ընտանիքին անառարկելի տէրը։ Թիպէդի մէջ երբեմն սովորութիւն էր որ կին մը միակ ամուսինը դառնար, ծնողքի մը կամ տան մը բոլոր արու զաւակ-

ներուն։ Մայրական իշխանութիւնը կերպով մը զօրացնող ձև մըն է այս բազմայրութիւնը, որ բոլորովին հակառակն է բազմականութեան։ Մէկ հարուածով հըրէշային կարծուած այս սովորութիւնը ունէր սակայն իր դոյութեան պատճառը։ Ծայռնի է որ կինը իր զաւակներուն բացարձակ տիրուհին է. զաւակներուն վրայ տիրելով բնականօրէն տիրած կ'ըլլայ նաև ամբողջ ընտանիքին։ Թիպէդցի կինը ի յարգանս ընտանիքի ներքին խաղաղութեան և ներդաշնակ սիրոյն, յանձն կ'առնէր, յաջորդաբար կամ մէկ անգամէն, ամուսինը դառնալ բազմաթիւ եղբայր-այրերու։ Այս գաղափարին ամէնէն յատկանշական երեսը ա՛յն է՝ որ պահպանուած կ'ըլլար ընտանեկան միութիւնը, որ ընդհանուր առմամբ կը խանգարուի իւրաքանչիւր մանչ տղու համար զատ զատ հարսներ տուն բերելով։ Թիպէդցիներու քով առնօք սովորական դարձած այս ձև ամուսնութեամբ ո՛չ միայն կ'ապահովուէր միևնոյն օրը բոլոր զաւակներուն մէջ խաղաղութիւնը, այլ մէկէ աւելի հարսներուև նաև հարսներու և կեսրոց միջև պատահած ամենաառօրեայ չարիքներու և դժուութեանց արմատը կը ջնջուէր։ Ի՛նչ որ ալ ըլլայ արա-

դիւնքը նման բազմայրութեան մը, ուէ կերպով արդարացում չունի ան՝ ինչպէս բազմակնութիւնը, քաղաքակիրթ մարդկութեան առջև։

Հայրական իշխանութիւնը քաղաքակրթական այն վիճակն է՝ ուր հայրը, իբր ընտանիքի պետ, ամենալայն իրաւունքներ կը վայելէ նոյն այդ ընտանիքին վրայ։ Այս իրաւունքը ա՛յնքան հին է որքան հին է մարդը և դարձած է բարեշրջութեան օրէնքով արդի ընկերութեանց տիեզերական տիպարը։ Հայրական իշխանութեան ըմբռնումով, առաջին ընտանիքը այնպէս առաջ եկած ու կազմուած է, ինչպէս պետութիւն մը։ Յաղթական պետը կը յափշտակէր երկիր մը եւ գերէր հոն գտնուող բոլոր ժողովուրդը՝ դառնալով պետութեան մը հիմնադիրը։ Յուսմբին մաս կազմող իւրաքանչիւր պատերազմիկ իր բաժինը ունէր աւարէն. հող, իրեր և մարդիկ։ Գրաւուած նոր երկրին մէջ ամէն անոնք որ պիտի հնազանդէին իբր գերի կամ աղախին, մաս կը կազմէին «ընտանիք»ին, եզր մը՝ որուն սկզբնական նշանակութիւնը եղաւ ինչքերու, անշարժ սեփականութիւններու, տղոց եւ ծառաներու ամբողջութիւն մը։ Միևնոյն բանն էր մանաւոր

ընտանիքին համար, ուր հայրը իբր տէր և պաշտպան ճանչցուած էր այն փոքրիկ «պետութեան» որ իրեն բաժին ինկած էր յաղթանակի մը կամ ժառանգութեան մը հետևանքով. և որպէսզի իր ընտանիքի պաշտպանութեան հիմնական պարտաւորութեան մէջ չթերանայ, կը կնքէր յաճախ միջազգակցական ամուսնութիւն, զոր օրինակ, ստիպելով եղբայր մը ամուսնանալու իր մեռած եղբօրը կնոջ հետ: Այր մարդուն մէջ ի բնէ պատերազմելու տենչը, իր առոյգ և զօրաւոր կազմուածքը, երկար և դժուարին ճամբաներու տոկալը, իր ժուժկալութիւնը իրեն պարգևեցին հայրական լիազօր իշխանութիւնը: Լեռնային հողամասերու մէջ ուր երկրագործութիւնը աղքատ է կամ երբեք մշակուած, մարդիկ որսով կը սնանին ընդհանրապէս: Արուեն է որ սնունդը տուն կը տանի, մինչդեռ կնոջ պարտականութիւնն է տղաքը պահել և տնական գործերով զբաղիլ միայն: Անխուսափելի է ուրեմն, նման կացութեան մը մէջ, հօր ամենամեծ հեղինակութիւն մը վայելելը: Թափառաշրջիկ ժողովուրդներու մէջ այրերն են որ իբր ամէնէն ուժեղները, կը յափշտակեն, կը սանձաբեն և կ'սպաննեն արջառը, անոնք է որ

ամէն իրաւունք կ'ատանան իրենցմէ տը-
կար կիներու վրայ, որոնք ընտրեցնէն
իսկ որոշուած են իբր կերակուր եփողներ
և մարդուն զաւակներն ու անասուններու
ձագերը խնամողներ: Հայրական իշխա-
նութիւնը ուրեմն, համեմատութիւնները
միշտ պահելով, պէտք է զարմանալի կեր-
պով ծաւալէր ա՛յն խաչնարածներուն մէջ,
որոնք միևնոյն ատեն ռազմիկներ են և
կ'աշխատին դրացի ցեղերը իրենց հպա-
տակեցնելու: Ամէն անգամ որ գերիներու
նոր խումբեր բերուին և անոնց մէջ կի-
ներ ալ գտնուին և ընդլայնի ընտանի-
քին տարած չարչանակը,
նոյն համեմատութեամբ ալ առաջին և
իբր օրինաւոր համարուած կնոջ իրա-
ւունքները կը պակսին: Սումադրա կըղ-
զիին մէջ ամուսնական որոշ երեք ձեւերն
ալ կը տեսնենք մինչեւ այսօր: Այրը կը
գնէ իր կինը, կինը կը գնէ իր այր մար-
դը և առանց գնումի գործողութեան՝ եր-
կու սեռերն ալ կ'ամուսնանան հաւասար
հիմերուն վրայ: Ինչ որ ալ ըլլան այս
ձեւերը, պատմութիւնը պայծառօրէն կը
հաստատէ հայրական իշխանութեան յաղ-
թանակը, չնորհիւ կեանքի պայքարի
դժուարութիւններուն՝ որոնց պիտի չկըր-
նար դիւրութեամբ դիմագրաւել կինը՝

իր փափուկ կազմուածքով և այր մարդու ուժին համեմատութեամբ։ Այս համոզումը այնքան խորացուցած է միտքերը որ արդի ընկերութեանց մէջ առաքինութիւնը նկատուած է այր մարդուն մենաշնորհը։*

Ընդունելով ըսենք որ հանրային բարեաւաճումը բացարձակապէս կախում ունի մայրերու առանին բարւոք կառավարութենէն, իրենց կարգապահական և կանոնաւորութեան ոգիէն և ինչ որ ամէնէն կարեւորն է, իրենց համեստ առնեբուն մէջ խաղաղութիւն և համերաշխութիւն մտցնելէն։ Ու որքա՜ն հրաշալի է այս կերպ ընտանիքի մը ներքին բուվանդակ պատկերը, քաղցր հոգիով և անձնուէր արտի մը ճառագայթումովը ու օծութեամբը։ Մայրն է որ կը կանգնի ընտանեկան յարկին վերեւ, ուր իր շուրջը հաւաքուած զաւակներուն անուշած մայրական և բնական սէրը կը դառնայ ճշմարիտ կրօնք մը։ Տունը մայրական չունչով մը կը տաքնայ, ո՛չ թէ անոր համար որ թոնրին առջեւ ծնրադրողն ու կրակը արծարծողը մայրն է, այլ անո՛ր

---

* Elisée Reclus, l'Homme et la Terre, Ս. Հատոր էջ 260։

համար աւելի՝ որ տունը պէտք ունի մօրը տաքուկ չունչին, մայրական սիրոյն, մայրական անձնուիրութեան և մայրական կարգապահութեան։ Քաղաքակիրթ բոլոր ազգերու մէջ տանը միակ անտեսն ու կառավարողը մայրն է. տունի ներսին պատկանող ո՛չ մէկ որոշում կրնայ առնըւիլ, առանց նախապէս մօր հետ խորհրդակցելու։ Այր մարդուն ֆիզիքական ուժը, հին դարերէն մինչև այսօր, խոնարհած է մօրը բարոյական ուժին առջեւ, ո՛չ թէ անոր համար որ այդ բարոյական ուժը տանը հիմնաւոր խարիսխն է, այլ առաւելապէս այն ճշմարտութեամբը որ ըստ Լամարթինեան մտքին՝ «սըրտին մէջ է որ Աստուած կնոջ հանճարը դրած է, որովհետեւ այդ հանճարին գործերը ընդհանրապէս սիրոյ և առաքինութեան գործեր են»։

Զ.

ԾՆՈՂԱՑ ՊԱՐՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Աւետարանի առաջ լուսաղբիւրը յաւազոյնս կը բացատրէ ընտանեկան յարկի մէջ հայրական և մայրական իշխանութեան կամ տիրապետութեան եղրերը, իւրաքանչիւրին տալով իրեն արժանի չափն ու արժէքը։ «Թող կիները հպատակին իրենց այրերուն ինչպէս Տիրոջ, որովհետեւ այրն է կնոջ գլուխը, ինչպէս Քրիստոս գլուխ է Եկեղեցւոյ»*։ Բոլոր դարերու մէջ առաքելական այս պատուէրի մեկնութիւնը նոյնը մնացած է բացարձակապէս՝ Եկեղեցւոյ Հայրապետներէն, բարոյախօսներէն և Աւետարանի վարդապետներէն։ Ընտանեկան այն կազմաւորութիւնը, որուն սահմանը փութացինք բացատրելու, անհրաժեշտ կերպով պէտք ունի կարգապահութեան մը, որուն գլխաւոր պատասխանատուն հա՛յրն է. ո՛չ թէ սակայն բիրտ, դա՛ժան, երբեմնի որդեսպան ու վայրագ հայրը, այլ այն բարի և բարոյական տիրապետութեան մը բոլոր պաղանիքներուն հմուտ հայրը,

---

* Եփես. ե. 22։

որ իր ձեռքի քաղցրախիտ մականովը, ճարտարօրէն կու տայ ընտանիքին պէտք եղած ուղղութիւնը։— Հօրմէն կը վախնայ բացատրութիւնը, չափազանց արտայայտիչ և բնական, տակաւին կը հնչէ մեր ականջներուն մէջ, ո՛րքան ալ այս կերպ ըմբռնուած իշխանութեան մը ուժը պակսած ըլլայ մեր ընտանեկան յարկերէն ներս։ Առաքեալին քարոզած հպատակութիւնը աշխարհի ամէնէն քաղցր լուծն է կնոջ մը համար, որ աւելի կը լայնցնէ իր անձին ազատութեան խորութիւնը, քանի որ նման ազատութիւն մը պիտի բխէր բնականօրէն իր լծակից ամուսնէն, և այս վերջինը առատութեամբ և հաճութեամբ պիտի չնորհէր զայն, ակնկալուածէն աւելի, որքան ատեն որ իր կնոջ վրայ տեսնէր ապնիւ հպատակութիւն մը, որ ըսել է, անխարդախ սիրոյ, կատարեալ յարգանքի և ծառայասիրութեան ամէնէն պայծառ վկաները։ Կինը, իբր մարդ, ազատ ստեղծուած է և ունի իր անձին համար որոշ առանձնաշնորհումներ ու այդ առանձնաշնորհումները ա՛յնքան կը բազմանան, ա՛յնքան կը զարգանան իր մէջ՝ որքան ան հետզհետէ կը բարձրանայ ամուսնի սուրբ պատուանդանին վրայ, և ուր ա՛լ աւելի կը զար-

դանայ, երբ մայրութեան մաքրամաքուր ու անբացատրելի արբուքիւնն ալ կ'աւելնայ, համեմատաբար երկունքներէ վերջ, և ծանրագոյն բիւրեղացման մը գեղեցիկ ձեւը կ'առնէ երբ զաւակաց դաստիարակութեան նուիրական ասպարէզին մէջ ինքզինքը կը գերազանցէ, ազգին պարգեւելով անոր լաւագոյն անդամները։ Աւելցուցէք նաև, եթէ կ'ուզէք, որ նման հպատակութիւն մը վերագրեալ աղնուական պայմաններու մէջ, երբեք պիտի չհրամայէր որ կինը գլուխ ծռէր իր էրկան ոեչ բաղձանքներուն, որոնք անյարմար պիտի թուէին իր ըմբռնումներուն, իր գաղափարութեան եւ մանաւանդ իր ամուսնական արժանապատուութեան։ Ընդհակառակը, վերի բարեմասնութիւններով օժտուած կինը ամուսինը, իր սրտի հպատակութեան և իր գութի զգացումին հնազանդութեան մէջ, անզգալի կերպով պիտի պարտաւաներ իր այր-ամուսինը։ Ի'նչ որ ալ քարոզեն ու ինչպէսով ալ սահմանադրեն հին և նոր օրէնսդրութիւնները, կինը անչափահաս մը չէ իր ամուսնոյն վերաբերմամբ։ Կինը եթէ չատ անգամ իրաւազրկուած է, այդ իրողութիւնը պէտք չէ վնասակար իր կին ըլլալուն մէջ։ Իր թե-

բակազմ դասողութիւնը եւ մարդկային ու աշխարհի գործերուն ընդհանրապէս անտեղեակ ըլլալը, կ'արգիլին զինքը յաճախ, հասնելու այն բարձրութեան, ուր պտնուող այրերը, տիեզերքի գիտութեան թափանցելու առաք՝ իրենց հզօր իմացականութեամբն ու հանճարովը աշխարհը բարձրացուցեր են այսօրուան իր անմբռնելի մշակոյթին: Բացառութիւն պէտք է համարել այն աշխարհածանօթ կիները, որոնք իբր գիւցազնուհիներ, անցեալին մէջ և ներկայի քաղաքակրթութեան մէջ փայլուն են ու կը փայլին իբր դաստիարակ, արուեստագէտ, գրագէտ և ինչո՞ւ չէ, նաեւ իբր գիտուն: Եթէ բոլոր դարերու ազնիւ ու ճշմարիտ պատգամը այրը գլուխ և կինը սիրտ կը ճանչնայ, ամուսնական-ընտանեկան կեանքի մէջ, ուրեմն կնոջ հպատակութեան այդ ազնուացուցիչ ոգին է որ պիտի արգիլէ ընտանիքին բարիքը անտեսող չափազանց համարձակութիւնը, և պիտի չուզէ որ ընտանիքին բարոյական մարմնոյն մէջ սիրտը բաժնուի գլուխէն, յառաջ բերելով կործանարար մօտալուտ վտանգին դառն արհաւիրքը:

Եւ որպէս զի կնոջ հպատակութիւնը ու հնազանդութիւնը աղախնի վայել

չըլլայ, զուրկ արժանապատուութեան զգացումէն եւ վայելչութեան ու պատշաճութեան պահանջներէն, աստուածային սէրն է որ օգնութեան պիտի փութայ իսկոյն ու պիտի կանոնաւորէ ամուսնական իրենց փոխադարձ պարտաւորութիւնները: Վանդի այդ հպատակութեան եւ հնազանդութեան պահանջը ո՛չ թէ իր մէջ պիտի պարունակէ ամուսնոյն բռնակալութեան եւ վայրագ տիրապետութեան այլանելի սերմերը, այլ սիրոյ եւ պտղաբեր միութեան զարմանահրաշ օգուտները, երկու կողմերուն եւ ամբողջ ընտանիքին պարգեւելով ամուսնական խաղաղութեան, սրտերու վեհութեան եւ երջանկութեան պտուղները: Ուստի զարմանալի չէ որ այս հաւատարմութիւնը ամէն ատեն դասուած է ամուսնութեան գերազանց եւ սեպհական բարիքներուն մէջ:*

Մեր ուսումնասիրութեան սեղմ չըրջանակէն դուրս պիտի ըլլար պրպտել թէ մեր ցեղին մէջ, որ բոլորովին առանձնայատուկ կերպարան մը ունի զինքը չրջապատող բազմաթիւ հասարակութեանց

---

* *Թուղթ Շրջաբերական՝* Պիոս ԺԱ· Ս. Քահանայապետին, Պէյրութ, էջ 14 - 15:

նկատմամբ, հինէն ի վեր ի՞նչպէս ըմբռնուած է մայրական ու հայրական իշխանութեանց արժէքը, մեր ընտանեկան յարկերէն ներս։ Այս մասին օտար հեղինակներու կարծիքին արժէք տալէ առաջ, հարկ պիտի ըլլար ցեղին սովորութիւնները տեսնել ու քննել ուղղակի ցեղին ապրած կեանքին մէջ. վասն զի որքան ալ Հայը իր բնաշխարհի սահմաններուն մէջ բազմաթիւ ազգակներու տակ իր վրայ. ձևափոխեց լեզուական, կրօնա – վարդապետական, գեղարուեստական օտար մշակոյթի ազդեցութիւնները, բայց և այնպէս մնաց քան մը հայութեան համար անփոփոխելի և անբռնաբարելի։ Հայ ընտանեկան կեանքի գարաւոր հիմերն են անոնք, որ ընդհանուր գիծերու մէջ պահեցին իրենց հարազատ դրոշմը մինչև 1915 տարուան աղէտալի ամառը, երբ ազգին մեծամասնութիւնը հանուեցաւ իր փառաւոր նախնիքներու հայրենի հողէն և գերուեցաւ հեռաւոր անապատներու և անկէ մերձաւոր կամ հեռաւոր գաղութներու վրայ։

Հոս ի պատիւ մեր ազնուական ցեղին, պարտաւոր ենք յարգանքով յիշատակել նոյնպէս՝ որ հայ ընտանեկան տոհմիկ բարքերու և սովորութեանց ան-

վթար պահպանումին հետ զուգընթաց ապրած է նաեւ հայ ոսկեղէն լեզուն, առանց բռնաբարուելու եւ այլանդակուելու, պարակերէնի հետեւողութեամբ եւ յունարէնի նմանողութեամբ։ Ընդհակառակը, հայ լեզուաբանական ուսումնասիրութեան հետեւողներու ընդհանուր կարծիքով, մեր նախնիք գիտցած են այդ երկու փորձանքներէն եւս խոյս տալ եւ հայերէն մեր լեզուն հասցնել մտածնագրական վսեմ բարձրութեան մը, անոր բնիկ ոգւոյն եւ միտումներուն համաձայն ուղղութեամբ մը։ Ո՛չ օտար լեզուաց հետ չփումը, ո՛չ քաղաքական դէպքերու թաւալումը կրցած են մինչեւ ե՛ւ զար եւ անկէ վերջ մինչեւ այսօր, խաթարել հայ լեզուին հիմնական նկարագիրը։ Այսօր երբ ոեւէ հայ կարեւոր դաւառաբարբառի փոշին սրբենք եւ զայն իր օտար աղտերէն մաքրենք, կը գըտնենք բնիկ հայ լեզուն իր չքնաղ եւ հրապուրիչ գեղեցկութեանը մէջ մշտափայլ *։ Կամեցանք այս կարեւոր իրողութիւնը յիշատակել հոս, ցոյց տալու համար որ մեր ազգի պահպանման երեք

---

* Ակնայ Գաւառաբարբառը, Sofp. Ս. Ա. Գաբրիելեաց. Վիեննա, 1912, էջ 1—4։

գլխաւոր և հիմնական ազդակները եղած են Հայ Եկեղեցին, Հայ Ընտանիքը եւ Հայ Լեզուն կամ դպրոցը։ Մեր նորահաս սերունդը եթէ կ'ուզէ ի յայտ գալ իր ազգային եւ ազգասէրի կրկին նկարագրին մէջ, պէտք է ուշադրութիւն ընծայէ վերոգրեալ ապացուցուած ճշմարտութեանց եւ իր ուժերը, իբր ազգային դրամագլուխ, փոխ տայ իր Եկեղեցւոյն, իր լեզուին եւ իր ընտանեկան արբունեան, յետնագոյն օր մը զանոնք տոկոսով եւ պահանջելու համար։ Անցնելով մեր ներկայ աշխատութեան տիրական տեսակէտին, ըսենք որ ազէտը կխուսափին թեթեւցած կրնայ համարուիլ, եթէ կովկասի մեր ճոխ և աւանդապահ ժողովուրդը մասամբ նոյն բախտին չարժանանար, քաղաքական հիմնական դրութեանց փոփոխութեամբ և անոնց անբաժան ջարդի, հալածանքի և բռնի կամ կամաւոր տարագրութեան ազդեցութեանց տակ։ Այս երեւոյթին գլխաւոր պատճառը կարելի է վերագրել ա՛յն հաստատուն իրողութեան, որ քրիստոնէութենէն առաջ համեմատաբար երկար չրջան մը, Հայաստան կերծ մնացած է օտար և դրացի ազգերու յարձակումէն և բռնական տարագրութենէն։ Քրիստոնէութիւնը, Հա-

յաստանի մէջ աստիճանաբար թափանցած չըլլային, հոն պատրաստ գտած է ընտանեկան զօրեղ կազմակերպութիւն մը, և անոնց ամբողջութեամբը ինքնուրոյն դիրք մը՝ որուն բարոյական արդէն մաքուր ըմբռնումներուն վրայ դիւրութեամբ պատուաստուած են աստուածային սիրոյ և քրիստոնէական բարոյականի առողջ սկզբունքները: Հայրենի տոհմիկ քաղաքակրթութեան մէջ, հայ կինը կը վայելէր իսկապէս յարգանք, բարոյական և հոգեւոր տեսակէտով լայն ազատութիւն ունեւ հեղինակութիւն իր ընտանեկան յարկին մէջ, առանց երբեք բախելու հայրական իշխանութեան, որուն սահմանը որքան ալ ընդարձակ ըլլայ, չէր վնասեր երբեք մայրական հեղինակութեան և փոխադարձ սիրոյ ներդաշնակութեան: Իր թագաւոր ամուսնոյն հաւասար իրաւունքով Հայ թագուհին իր ամուսնոյն հետ կ'ստորագրէր միջազգային դաշնագրեր: Այս աչքառու երեւոյթը աւելի չեշտուած կը տեսնենք Կիլիկեան անկախութեան շրջանին, ուր արքայական և տոհմիկ շրջանակներու մէջ պայծառօրէն ի յայտ կու գայ մայրական իշխանութեան գերակայութիւնը: Օտար ժամանակակից գիտուններ մարդաբանա-

կան և ուրիշ հետազօտութեանց վրայ հիմնուած, կը հաստատեն որ Հռոմէական կայսրութեան չրջանին չո՛ւ ուեղի առաջնորդութիւններ կը վայելէին նոյն կայսրութեան արեւելեան երկիրներու կիներըը, պոր օրինակ հայ կիները, քան թէ արեւմտեան երկիրներուն։

Հայուն համար, հինէն իվեր, ամուսնութիւնը նկատուած էր միութիւն մը ցեղային գոյութեան բարձրագոյն նպատակներուն համար, միացնելով կեանքի իտէալներու նոյնութիւն մը, երկու ամուսիններու միջեւ, և հոս է որ մայրական և հայրական իշխանութեան սահմանները երբեք պիրար չեն բռնաբարած, ընդհակառակը պիրար լրացուցած են, որովհետեւ հայեցի համոզում մը եղած է միշտ որ մէկը մաքուր և ազնիւ, միւսը օտարամուտ և անարի երկու անջատ իտէալներ չեն կրնար լուսագոյնս միանալ ընտանեկան միեւնոյն յարկին տակ։ Եւ արդարեւ, ամուսնական կեանքը ա՛յն ատեն միայն կրնայ հասնիլ իր գերագոյն կատարելութեան, երբ Հայ–քրիստոնեայ կինն հաւատքն ու յոյսը կը կազմեն իր ընտանեկան յարկին ոգին և օրէնքը։ Եւ այս ոգին ու օրէնքը հաւասար քայլով յառաջացած են միշտ Հայ պետութեան և

Հայ եկեղեցւոյ փոխյարաբերութեամբն ու ներքաշնակ գնացքովը. երկու մեծ ազդակներ, զիրար լրացնող, հայ ազգին ընտանեկան օրքնի կեանքին պաշտպանութեանը ի սպաս:

Մինչեւ Դարու յաւուկ պատմութեան այն լայն շրջանին երբ Եւրոպայի մէջ եկեղեցին միայն իր ձայնն ու հեղինակութիւնը կը պարտադրէր իր կրօնական հզօր մականին տակ գտնուած բոլոր երկրամասերու ժողովրդեան, եւ ուր քաղաքական պետութիւններ դինւորական կալուածին մէջ հազիւ կը յայտնաբերուէին, առանց բարոյական մշակոյթի զարգացման, Հայաստանի մէջ, թագաւոր, թագուհի, իշխան և նախարար, տանուտէր և աղատորեաք, ռամկավարական նախանձելի դրութեան մը տակ, ժողովի կը նստէին՝ հաւատար իրաւունքներով, Հայրապետի, Եպիսկոպոսներու, Վարդապետներու և երէցներու հետ, մշակելու համար բոլոր այն տրամադրութիւնները, որոնցմով հաստատուն պահուէր Հայուն ու իր Հայրենիքին ընտանեկան մաքուր և աւանդասէր կազմը: Վկայ՝ Աշտիշատու, Շահապիւանի, Դուինի, Սոյ եւայլն, համագումարները: Հայոց քաղաքային եւ դինւորական բարձրագոյն իշխան-

ներն ու Հայրապետ եւ Եպիսկոպոս-
ները դարերով չարունակած են իրենց
բարի յարաբերութիւնները, իրարու մի-
ացուցած են իրենց եռանդն ու ճիգը,
հեռացնելու նպատակաւ բոլոր այն վը-
նասները, որոնք կրնային հարուածել
հայ ամուսնական եւ ընտանեկան կեան-
քը։ Ինչ որ ալ ըլլային հայ նախարա-
րութեանց բացառիկ բարքերը, ընդհա-
նուր առմամբ, Հայ պետութիւնն ու
Հայ Եկեղեցին իրենց առանձնայատուկ
բայց միացեալ օրէնքներով, Հայաստանի
ընտանեկան կեանքը դրած էին սեղմ
ցանկապատի մը մէջ, որմէ ներս եւ
որմէ դուրս, ուէ անախորժ ոտնձգու-
թիւն եւ ապականած բարքերու մուտք
կամ ելք չէին նշմարուեր երբեք։

Այս ցանկապատը ա՛յնքան զօրա-
ւոր էր, այնքան հաստատ՝ որ անկախու-
թեան անհետացումէն ասդին եւս կրցաւ
տոկալ արտաքին ամէն զօրաւոր հեղեղ-
ներու դէմ, արգիլելով բարքի ուէ ապա-
կանում։ Որովհետեւ Պետութիւնն ալ,
Հայ Եկեղեցին ալ, համոզուած էին որ
իրենց բարգաւաճ վիճակի պահպանու-
թիւնը և իրենց ներքին օգուտը կախում
ունէին այդ փոխադարձ համաձայնու-
թեան մշակումէն։ Մե՛ղք որ գաղափա-

բային այդ ամուր ցանկապատը գրեթէ հիմնովին քանդուեցաւ 1915ի զարհուրելի աղէտին։ Բնաչխարհի Հայութիւնը, իր ամէն մէկ ընտանիքով, մինչեւ տարիներ առաջ կ'ապրէր իրեն սեպհական յարկին մէջ, ըլլա՛յ քաղաքի, ըլլայ գիւղերու մէջ. և պէտք է խոստովանիլ որ գիւղերու մէջ չա՛տ աւելի պահպանուած էին ընտանեկան կարգերու բոլոր աւանդութիւնները, քան թէ քաղաքներուն մէջ։ Հայ ցեղի նկարագրին ամէնէն բնորոշ գիծերը պահուեցան հայ գիւղերուն մէջ միայն։ Հո՛ն, ամէն տուն իրեն համար ապահոված էր ներքին բոլոր յարմարութիւնները, ինք հոգին համար էր և հոգն ալ իրեն։ Այժմ, Հայութեան վերապրող դասուն ստուար մասը կ'ապրի գաղութներու մէջ, ուր ո՛չ հող ունի և ո՛չ ալ տան ներքին յարմարութիւններ։ Իր նախկին կեանքը համաոստած է նուազագոյն մէկ տասներորդ համեմատութեամբ։ Հայ Եկեղեցին, իր հայրենի հողին վրայ, Հայաստանի Խորհրդային պետութենէն բաժնուած է օրէնքի ուժով։ Գաղութներու մէջ Հայ Եկեղեցին ոչ մէկ տեղ ունի իրեն սեպհական եղող քաղաքական իշխանութիւն մը, որուն հետ կարենար հասկացողութեան գալ,

համաձայնիլ, իւրաքանչիւրը իր իսկ չահուն համար, պաշտպանելու հայ ամուսնական կեանքի և ընտանիքի ներքին իրաւակարգը։ Ամէն մէկ գաղութի համար Հայ եկեղեցին պէտք է օգտուի իր ապրած երկրին քաղաքական պայմաններէն, ստիճանաբար ինքն իր մէջ զարգանալով տնտեսապէս և ուսումնապէս, ջանայ վերանորոգել կամ բոլորովին ի նորոյ չինել այն նախկին ամուր ցանկապատը, որմէ ներս միայն ապրէր հայ ընտանիքը, և որմէ ներս միայն հայ երիտասարդութիւնը գտնէր իր չահն ու բարիքը։ Հայ եկեղեցւոյ դերը հո՛ս է որ ի յայտ պիտի գայ իր ուժեղ նկարագրի բոլոր գիծերովը։

Մայրական և հայրական իշխանութեան վերաբերմամբ մեր վերոդրեալ տեսութիւնները կը տահմանափակուին ուրեմն ընտանեկան յարկին մէջ այր և կնոջ փոխադարձ իրաւունքի և պարտականութեան մշակումովը։ Այս մասին հին և նոր տեսաբանները համաձայն են որ մայրը իր մայրական տիրապետութիւնը տահմանաւորէ միայն իր մայրական կալուածին մէջ, և փոխադարձաբար ընտանիքի հայրն ալ գայն կիրարկէ միայն իր իրաւասութեան տակ, և երկու պար-

տաւորութիւններ պիտի լրացնեն մինչեւ նոյն նպատակին համար։ Երկուքին վիճակուած տիրապետութեանց եւ կամ աւելի ճիշդ պարտաւորութեանց դաշտը ա՛յնքան ընդարձակ և այնքան պատասխանատու է որ, եթէ իւրաքանչիւրը իր բաժնին համար միայն ջանայ, աւելին պահանջելը վտանգաւոր պիտի ըլլար եւ անիրաւ։ Որքան հնարաւոր է, պէտք է աշխատիլ որ այս ըմբռնումով յառաջ գալիք միացեալ կեանքը չբաժնուի. լծակիցներ ներդաշնակաբար վարուին իրարու հանդէպ և ընտանիքի և գլխաւորաբար զաւակաց օգտին համար պիտի ողջքեն եւ պիտի չահին։ Ճշմարիտ եւ գաղափարական լծակցութիւնը ա՛յս կը հրամայէ։ Ամէն ժամանակէ աւելի, հիմա՛ է որ հայ մայրը պէտք է ձեռք առնէ տանը ներքին իշխանութիւնը, ինքզինքը մասնաւորապէս նուիրելով զաւակացը դաստիարակութեան, խորհելով որ մինչեւ որ ինք առաջին տարիներուն իր հոգւոյն ու սրտին հարազատ դաստիարակութեամբը չկրթէ իր զաւակը, անկարելի է որ դպրոցը կարենայ ոևէ կերպով ուղղել անոր նկարագիրը։ Ճշմարտութիւն մըն է որ ընդհանրապէս մեր մայրերը պէտք եղած հետա-

քըրքրութիւնը չունին իրենց տան ներքին բոլոր պահանջներուն հանդէպ: Հայ կինը այսօր պէտք է ըմբռնէ ժամանակին, միջավայրին և բարքերուն բովանդակ նկարագիրը, որպէսզի կարենայ իբր ամուսին եւ մայր ուղղութիւն տալ իր տանը ներքին բոլոր պահանջներուն, զըլխաւորաբար իր զաւակներուն: Այսօր, հայ մայրը, ժամանակի և պայմաններու անհամեմատ փոփոխութեամբը, տրամադրելի ահագին ժամանակ ունի լիովին եւ անթերի կերպով կատարելու համար իր մայրական ամէնէն անհրաժեշտ պարտաւորութիւնները: Փոխանակ ես ինքս խօսելու այս մասին, օգտակար և գործնական կը նկատեմ որ ժամանակը ինքը խօսի: Այսօրուան և քառորդ դար առաջուան հայ մօր պարտաւորութեանց տեսակը և տարողութիւնը բոլորովին տարբեր են, ա՛յնքան տարբեր որ վայրկեան մը մըտածողին համար իրական զարմանք կը պատճառեն: Իմ մանկութեանս տարիներուն, ծննդավայրիս հայ մայրերուն բաղմատեսակ պարտաւորութիւնները դրեթէ նոյնն էին այդ ժամանակի զաւառիկ բոլոր հայ մայրերուն համար: Ասկէ երեսուն տարի առաջ, նոյնիսկ դեռ վերջերս, հայ մայրը կա-

տարեկալ տխպար մրն էր, աշխատանքի և արդիւնաբերութեան։ Հապիւ 14 դարուններ լրացուցած մանկամարդ աղջիկներ՝ հարս կ'երթային ընտանիքներու մէջ, ուր նուազագոյն տասնըհինգ անձ կար, մեծ ու պզտիկ։ Ս.մուանական առաջին ամիսներուն մէջ իսկ ան փոքրիկ տանտիկին մըն էր իր կեսրոջ լուրջ եւ վարձառու հրահանգներուն տակ։ Մէկ կողմէ ան յղութեան բնախօսական բոլոր պայմաններուն եւ տրամադրութիւններուն լուռ կերպով կը տոկար, միւս կողմէ, կատարեալ յարգանքի և հնազանդութեան մէջ կը կատարէր բոլոր այն պարտաւորութիւնները՝ զորս գիտէր թէ իրն էին միայն։ Համեմատաբար նուազ ծանր ու պատասխանատու գործեր կատարելով, ան առաջին տարուան մէջ կը տիրանար մեծ վարձառութեան, նախ իր ամուսնական և բնախօսական կարիքներու մասին և ապա աստիճանաբար կը տրվէր բոլոր այն պայմանները՝ որոնք անհրաժեշտ էին իր տնական և տնտեսական զբաղումներուն։ Կատարեալ համբերատարութեամբ կը դիտէր իր նորածինը, առանց փախուստ տալու անոր օրօրոցէն, և դիտման քառասունքը հաղիւ լրացուցած, ան կը վերադառնար իր

տնական զբաղումներուն, յաճախ ամէն նէն ծանրերուն իսկ տակաւով։ Առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ կրնայ կազմել և չատ չահեկան նիւթ, գաւառիկ հայ կնոջ առանին կեանքի բազմատեսակ զբաղումը։ Քաղաքի կամ ճոխ գիւղերու մէջ հայ մայրը աշխատութեան գերազանցապէս օրինակելի տիպարն էր։ Ս.յն ձիւնափայլ, համեղաճաչակ թոնրի հացը, և հացին յարակից բոլոր տեսակները՝ հայ կնոջ աննման մատներուն արդիւնքն էին և գիտէ՞ք ի՛նչ մեծ տաժանքով հացի տան մէջ կը բրգանար ցորենի արտերու աստուածատուր պարգեւը։

Հապա այգիներու և հնձանի աշխատա՞նքը. ան ամբողջ կեանք մը, հըրաշալի քերթուած մը, եզական գեղարուեստ մըն էր, ուր ի յայտ կու գար, աւա՛ղ դեռ մինչեւ երէկ՝ հայ կնոջ անընդման տաղանդը։ Հազիւ աւարտած քաղցրեղէններու և գինիի պատրաստութիւնը, աչնան վերջին ամիսներուն, մըսացուն ծանր հոգը կը ճնշէր հայ մայրերուն վրայ և որքան հաճոյքով կը լըրացնէին զանոնք ձմրան սեղաններու անմեղ վայելքին համար։ Ձրագուէն մոմ կը թափուէր, ու վիլակը հեշտութեամբ կը դառնար։ Տարուան ամէն մէկ եղա-

նակին, իւրաքանչիւր ամառուն և չաբթուն, մեր մայրերը գործ ունէին լրացնելիք և ամրան երկար օրերը այնքա՛ն կարճ կու գային աշխատասէր, բանիբուն և համեստ հարսին բաղմերանգ գործերուն համար որ ան, չատ յաճախ, պիշներուան պայծառ լուսնի լոյսին տակ՝ երդիքին վրայ կամ պատուհանին առջեւ, իր անտեսանելի փոքրիկ ասեղին հոյակը կը բանէր, կնոջական ամէնէն հանճարեղ ձեռարուեստը, որոնցմով ճոխացած էին Հայ եկեղեցւոյ անգին գանձատուներըը, և որոնցմէ ամենաընտիր և հոյակապ նմոյշներ կան դեռ մինչեւ այսօր Էջմիածնայ, Երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ։ Աբեւէն առաջ ոտքի և գործի. մարդ հիմա է որ կը զարմանայ թէ հայ կինը ե՞րբ կը քնանար, ե՞րբ կը հանդչէր, ի՞նչպէս կը հասնէր այդ տաժանելի բայց ախորժալի բոլոր աշխատութեանց, ինչպէ՞ս կը ծածկէր իր մայրական վիճակը, ու ե՞րբ կը դիւցնէր իր մանուկը, առանց այդ դիւցուսմը ցոյց տալու տղամարդու մը կամ նոյնիսկ ծեր կնոջ մը։ Մենք, հոս, տարիներէ իվեր, ցաւելով կը դիտենք՝ որ ազգային և դպրոցական ոևէ հանդէսի պահուն և նոյնիսկ եկեղեցւոյ դասերնիներուն քարերուն

վրայ նստած, ամէնուն առջեւ, մեծ ու պզտիկ, հայ մայրեր, իրենց մանուկները կը դիտեցնեն առանց ամենապզտիկ փոյթ մը ընելու նոյնիսկ, այդ պահուն քովնտի կեցուածք մը ունենալու։ Ամէն օր ինք կ'ընէր մանր լուացքը, և չըրթներէն դուրս եկած հայրենի մեղմ երգերը կամ կրօնական հոգեյոյզ տաղերը կը մոռցնէին լուացքի տաչտին պատճառած լուծը։ Հայ մայրը հայրենիքի մէջ, այս բոլորին տակալով հանդերձ, դէթ չաքաթը անգամ մը սիրով կը լուար իր ամուսնոյն, մեծ ու փոքր տապրերուն և կեսարայրին ոտքերը՝ իբր նշան խոնարհութեան, հպատակութեան և սիրոյ։

Ի՛նչ կ'ընեն այժմ մեր մանկամարդ մայրերը. չա՛տ քիչ բան, չըսելու համար ոչինչ՝ երէկի մայրութեան քով։ Հացը չուկայէն տուն կու գայ պատրաստ, միսը ամէն օր տանը դուռը, ուզուած տեսակով և քանակով։ Բանջարեղէնը առատ ամէն եղանակի համար. գուլպայ հիւսելը ամօթ կը համարուի մեր հարսներէն, վառելիքը նոյնպէս պատրաստ, թոնիրի ո՛չ մէկ հոգ, նլեքտրական լոյսի կոճակը պրան ճիշդ քովը։ Ի՛նչ կը յատկացուին ուրեմն ձմրան երկար գիշերներուն և ամրան երկար ցե-

բնկներուն անհամնուժ ժամերը, երբ անոնց իւրաքանչիւր վայրկեանը թանկագին էր հայ կնոջ համար եւ արդիւնաւոր։ Այս բոլոր աշխատութեանց վնասարէն, թող չի կարծուի որ Հայաստանի մեր մայրերը զրկուած էին կրօնական մխիթարութենէ, վայելքէ, ուրախութենէ, այցելութենէ եւ մտերմութենէ, երբե՛ք։ Ընդհակառակը անոնց ուրախութեան պահերը չա՛տ աւելի երկար եւ չա՛տ աւելի զբօսանացուցիչ էին՝ քան այժմու զուարճութիւնները, որոնք զբաղախտաբար ոեւէ կրթիչ եւ հրահանգիչ հանգամանք ալ չունին, ընդհանրապէս։ Նոր հարսներ ամէն կիրակի տեղ կը գրաւէին, իրենց կեսրոջ հետ, եկեղեցւոյ վերնատան մէջ եւ կ՚ըմբռչնէին հոգեկան մեծ ուրախութիւն եւ մխիթարութիւն։ Նախկին իմաստուն մեծերը չա՛տ լաւ ըմբռներ էին լրջութեան պայմանը, հայ կնոջ համար։ Առանց ստորնացումի, առանց պերութեան ոեւէ պայմանի, հինները, դեռ մինչեւ երէկ, անխօս կը պահէին մեր դեռատի հարսները, այն իմաստով որ կապանքը լուծուած բերանը՝ արգելք էր չինարար եւ կարգապահ ու մեթոտիկ աշխատութեան։ Բաղդատեցէք ծանրախոհ, լուրջ եւ քիչ խօսող բժիշկը,

դիտունը, պաշտօնեան կամ նոյն իսկ արհեստաւորը, իր չատախօս նմաններուն հետ, եւ դիւրաւ կարելի է գնահատել մէկին կամ միւսին միտքէն կամ ձեռքէն ելած արդիւնքը։ Մեր հայ կիներուն արդի չատախօսիկութիւնը քանդեց մեր տուները. պէտք է արդար ըլլալ մեր ամէն մէկ դատաստանին մէջ, այս պիտի ըլլայ մեր գլխաւոր նպատակը, եթէ կ'ուզենք որ բարեշրջուի մեր հիմակուան Հայ տունը։ Հայաստանի կամ առհասարակ դաւառներու մեր հայ տիկնոջ խոհանոցը այն հրաշալի միջավայրն էր, ուր հայ տանտիկինը ի յայտ կը բերէր իր ճաշակին ու տաղանդին բոլոր հրապոյրները։ Ջմեռը, թոնիրի լայն անդանին վրայ, ամառը, վառ աստղերուն տակ, սպիտակ սիւռոցին վրայ, մեր հայրերը կը մոռնային օրուան ամէն յոգնութիւն ու տանջանք, հայ տիկնոջ համեղ ու բազմատեսակ ու բարդ ճաշերուն առջեւ։ Կը խոստովանիմ որ այժմ չ'ատ համառօտուած է խոհանոցի հոգը, չ'ատ դիւրացած անդանի յարդարանքը եւ կը վախնամ որ հետու չէ ա՛յն օրը, երբ մեր մայրերը, որոնք արդէն վաղուց ուծացած են առհասարակ իրենց հիմնական պարտաւորութիւններէն, պիտի

ուղեն պահածոներով գոհանալ կամ ճաշարաններու մէջ լրացնել իրենց անուններին պահանջը։ Հայ մայրերը, մանաւանդ Սիւրիոյ մէջ, ուր կարելի է ամենամեծ դիւրութեամբ և հաւատարմօրէն պահել մեր հայրենի բոլոր աւանդութիւնները, պէտք է սիրեն խոհանոցը, գուրգուրան անոր վրայ, զայն պահեն կատարեալ մաքրութեան և կարգի տակ, որովհետեւ անձնուէր ձեռքերէ պատրաստուած համով՝ բայց պարզունակ ճաշը՝ կոչուած է մոռցնելու ամուսնոյն և զաւակներուն օրուան վիշտն ու ձախորդութիւնը։ Ընտանեկան սեղանատունը մանաւանդ գուրգուրանքի առարկայ պէտք է ընեն մեր մայրերը. անմաքուր սփռոցի մը վրայ ո՛չ ոք ախորժով ճաշ կ'առնէ։ Ժան Ֆինօի ըսածին պէս, պէտք է բանաստեղծ կոչել ա՛յն աղջիկները և մայրերը միայն, որոնք իրենց պատուհանին առջեւ ծաղկի սիրուն թաղար մը ունին։ Ամէն մայր, ամէն կին կրնայ այդ ըմբռնումով բանաստեղծ հոգի մը ունենալ, ճաշակ եւ վայելչութիւն դնելով իր տան ամէն մէկ անկիւնը։ Ես կանխապէս պայման պիտի դնեմ՝ որ ո՛չ ոք վշտանայ իմ մտերիմ խօսքերէն։ Կեանքը կը բացատրուի ա՛յնպէս, ինչպէս՝ որ

ան է։ Մաքրութիւնը հայ տիկնոջ գլխաւոր առաքինութիւնն էր. նոյնը պէտք է մնայ այսօր, մանաւանդ ա՛յսօր, երբ աղտը կամ արատը անպայմանօրէն պիտի տեսնեն օտարներ՝ որոնց կա՛մ տանը վարձակալն ենք և կամ իրենց հետ մէկ յարկի տակ դրացի։

Ամէն հայ տուն հիւրանոց չունի, ամէն ժամու պատրաստ անսպասելի հիւրեր ընդունելու իր գորգերուն ու բազմոցներուն վրայ։ Լա՛ւ է որ ունենայ, բայց անհրաժեշտ չէ երբեք։ Մեր առօրեայ սեղանակը այնպէս մը կարգաւորենք, այնպիսի՛ կանոնաւոր վիճակ մը տանք անոր՝ որ զգալի չըլլայ հիւրանոցի պակասը։ Տանը դուռը և սեմը մաքուր պահենք, քալ գիտնալով որ ո՛չ ոք կ'ուզէ աղտոտ դրան մը հնչակը քաշել։ Ամբողջ օրը պարզ հագուինք, բայց մաքուր ու վայելուչ, որ անակնկալ հիւրի մը առջեւ ամօթահար չմնանք կամ զայն ժամ մը առանձին չթողունք, աւելորդ արդուզարդով իրեն ներկայանալու։

Զաւակներու պարկեշտ ու հեզահամբոյր մուտքը հիւրանոցէ ներս կամ սպիտակ մարմաշներու մէջ հրեշտակներու քունը քնացող մանկիկին խանձարուրը՝ պէտք է որ մայրերը իրենց ամէնէն ճոխ

գոհարեղէններէն գերազաս համարին։ Վարժեցուցէք որ ուշէ տարիքի գաւակները, մանաւանդ աղջիկ գաւակները տունը սիրեն աւելի քան թէ փողոցը. տանը մէջ, իրենց մօրը քով ու սեղանին վրայ ուտեն իրենց պանիրը, կամ պտուղ-հացը, քան թէ փողոցը, ու դրացիներու դրան առջեւ։ Զլլա՛յ որ զպրոց յաճախող գաւակներ՝ առտուան նախաճաշը եղող հացը կամ պտուղը ճամբուն վրայ ուտելու հարկադրուին։ Մինչեւ որ վերջին պատառը չծամեն ու բերաննին ու ձեռքերնին չլուան կամ չսրբեն՝ զպրոցի պայուսակը պէտք չէ ձեռքերնին տալ։ Շատ անգամ պատահած է, նոյնիսկ հոս, Հալէպի մէջ, որ մանուկը բերանը հաց կամ պտուղ, ճամբուն մէկ եղբէն միւսը անցնելու ատեն, անուշադրութեամբ ինքնաշարժի կամ հանրակառքի տակ մնացած է, որովհետեւ այդ պահուն միտքը զբաղած էր։ Ոտքը այդ ձեւով կըտրուած գաւակ մը ծնողացը խղճմտանքին համար յաւիտենական տանջանք մը կը պառնայ։ Պզտիկին ձեռքը դրամ մի՛ տաք, սա Հայուն ամէնէն եպերելի ունակութիւնն է, հաւանօրէն մեր նախկին դրացիներէն ժառանգ մնացած։ Կը խնդրեմ մեր չատ մը մայրերէն, օր մը գէթ հե-

տաքրքրուելով ունէ թաղային վարժարան այցելել, տեսուչին ազատ մէկ ժամուն մտերմօրէն հարցնել թէ ո՞ր տղաքը յաճախ դպրոցէն կը փախչին, որո՞նք կը բացակային սուտ պատճառներով եւ որո՞նք պզտիկ ստահակներ են։ Իր առօրեայ փորձառութեան վրայ հիմնուած տեսուչը կամ դաստիարակը, այնպիսի օրինակներ պիտի պարզէ ձեր աչքերուն առջեւ, որ պիտի զարհուրիք, օր մըն ալ տասնոց չտալով ձեր զաւկին։ Անոր գիրքը, տետրակը եւ գրենական պէտքերը, դո՛ւք, բարի մայր եւ տանտիկիններ, ձեռքովնի՛դ պնեցէք, ձեր զաւկին հետ, թէ՛ չէք խաբուիր եւ թէ տղաքը չեն խաբեր զձեզ։ Հարիւրաւորներ կան հոս, մեր դեռահաս տղոցմէն, որ իրենց տարիքին չհամապատասխանող խաղարան, սրճարան կամ գինետուն կը յաճախեն։ Մի՛ սպասէք որ դպրոցը կրթէ զաւակնիդ, ընդհակառակը դո՛ւք կըրթուած զաւակներ յանձնեցէք վարժարան. որովհետեւ ժամանակ եւ յարմարութիւն ունիք տղան ըստ այնմ կրթելու։ Զաւակնիդ դպրոց ղրկելու գլխաւոր նպատակը անոր տալ է ուսման այն բոլոր ծանօթութիւնները, զորս դուք ի վիճակի չէք տալու։ Եթէ խորհիք պահ մը

որ ի վիճակի էք, պիտի յանձնարարէի որ դո՛ւք դաստիարակէիք զաւակներդ և աւելի ուշ տարիներուն միայն դպրոց յանձնէիք։ Պէտք է որ ամէն առաւօտ, արթընցած պահերնուդ անդրադառնաք որ ամուսնութիւնը միայն հիացումի զրգիռ կամ երեւակայութեան հրապոյր չէ, այլ բարոյական պարտաւորութեանց ընդարձակ շղթայ մը, և հո՛ս է արդարեւ մայրական սիրապետութեան հիմնական նըպատակն ու սահմանը։ Հայ մօր սիրապետութիւնը, ներկայիս, պէտք է ի յայտ գայ զաւակներուն վրայ, մինչեւ անոնց չափահասութիւնը և նաեւ սիրաշահութեամբ ալ իր ամուսնոյն վրայ, երբ նչմարուի որ եկեղ ու օտար սովորութիւն մը պիտի սպառնայ խանգարելուտան ներդաշնակ խաղաղութիւնը։ Ես խորապէս պիտի ցաւիմ, երբ մեր մայրերը վոխանակ բարոյական ճշմարիտ սիրապետութիւն մը իրենց զաւակաց վրայ կերպաւորելու, զայն պիտի ուզեն տարբեր գետնի վրայ կիրարկել, ահա-դին խոչընդոտ դառնալով իրենց եւ իրենց ամուսնոյն միջեւ։ Մայրական սիրապետութիւնը իր իշխանական լայն դաշտին ու կալուածին մէջ ունի զբաղման հրաշալի առիթ մը, ուր ի յայտ

կրնայ բերել իր առաքինութեանց եւ արտի անապատ գանձերուն ամէնէն ճոխն ու թանկագինը։ Մանչ տղան, ի քնէ հօրը թեւին տակ կը մեծնայ երբ այլեւս թօթափած է մօրը հակողութեան լուծը։

Մտէ՛ք ոեւէ ընտանեկան յարկէ ներս, և պիտի նշմարէք որ, զոր օրինակ ընթրիքէ վերջի պահուն, երբ ամբողջ տունը աստուածային սիրոյ և խաղաղութեան օծութեամբը կը ճառագայթէ, մանչ զաւակը իր հօրը մօտն է և անոր հետ կը խօսակցի, վասն զի հետաքրքիր տղու արտաքին աշխարհի հետ ունենալ փափաքած ծանօթութիւններու հետաքրքրութիւնը հայրը միայն կրնայ գոհացնել։ Մանչ տղուն տեսած օդանաւի, ինքնաշարժի, չոգենաւի, մեքենայի, զինուորական տողանցքի շուրջ ստանալիք լման տեղեկութիւնները հայրը միայն կրնայ տալ, որովհետեւ ան դուրսի աշխարհի մէջ ապրած կեանքի բերումով, գիտէ բոլոր առոնք, կրնայ բացատրել նաեւ իր մանչ տղուն կամ տղոց։ Ընդհակառակը փոքրիկ սիրուն աղջիկը մօրը կուշտին, անոր ծունկերուն առընթեր, ձեռագործին կամ պուպրիկին յատուկ ոեւէ ծանօթութեան տիրանալով, բնականօրէն կը պատրաստուի վաղուան տան-

տիկնուԹեան։ Մարդկային բնազդի այս հրաչալիքը մայրական տիրապետուԹեան աստիճանը կը ճոխացնէ, անոր համբաւը կը դեղեցկացնէ, անոր պատուին ու արդիւնքը կ'առատացնէ։ Աղջկան վերին հակողուԹիւնը մօր առաջին և գլխաւոր պարտականուԹիւնն է և իր մայրական Թագին ամենաարժէքաւոր քարը։ Ընկերային ընտանեկան ներկայ բարքերու չուրջ ամէնէն հետաքրքրական, ամէնէն չահեկան նիւԹը աղջկանց դաստիարակուԹիւնըն է, ապագայ մայրուԹեան առաջին ու վերջին խարիսխը։ Պէտք չկայ ամէն անգամ կրկնելու որ մեր ժողովրդեան կարեւոր մէկ զանգուածը իրեն համար օտար միջավայրի մը մէջ կ'ապրի, որով պարտաւոր է նկատի ունենալ այդ միջավայրին բոլոր պայմաններըը։

Ո՛չ ոքի համար գաղտնիք մըն է որ մայրեր իրենց մայրական տիրապետուԹիւնը ի գործ չեն դներ առաւելապէս իրենց աղջիկ զաւակաց վրայ և հետեւուԹիւնը այն է եղած, դժբախտաբար, որ աղջիկներ, մեծ մասով, իրենց մայրերէն գրեԹէ երկիւղ չունին և պատճառը աղջիկները իրենք չեն։

Մայրե՛ր, լաւ հակեցէք ձեր աղջիկներուն վրայ, առաւելապէս անոնց

արքունքի տարիքէն վերջ։ Դպրոց երթան անոնք՝ թէ արտաքին ունէ աշխատութեան, ուշադրութեամբ հակեցէք անոնց վրայ, առանց զգացնելու և առանց վիրաւորելու անոնց ամչկոտ աղջկան արժանապատուութիւնը։ Ոչ ոք կը նկրէ մօր մը, որ իր աղջիկը ուշ ատեն փողոցները մնայ։ Քաղաքակիրթ կարծուած բոլոր պետութիւնք լայնցուցած են իրենց տիրապետութեան և հանրային բարոյականի օգտին համար դրուած կանոններուն չըզլթան և իմաստ չունեցող ազատութիւն մը, մոլութեանց մոլար ճամբաներուն վրայ, անմեղ կեանքեր կը հնձէ, օրուան ամէն ժամուն։ Եւ այդ յիմար ազատութեան կամ անաւեր արդիականութեան ամէնէն տխուր ախտանիշները կը դիտենք մեր մայրերուն եւ իրենց աղջիկներուն վրայ եւ զարմանալի է որ մեր երիտասարդ ամուսինները կը հանդուրժեն այնպիսի թոյլտուութեան մը՝ որուն պիտի չտոկար երբեք իր հայրը դեռ քսան տարի առաջ։ Մայրը պէտք է հակէ իր աղջկան վրայ, անոր մատաղ հոգւոյն մէջ ծաղկեցնելով առաքինութեան բոլոր բարի սերմերը և զայն պատրաստելով քրիստոնէական մաքուր ամուսնութեան մը եւ մայրութեան մը։ Աղջկան տիպարը

իր մայրն է միայն, և պէտք չէ որ արա-
կան տիպարը իրեն նպատակակէտ ունե-
նայ։ Հայ աղջկան տիպարը, հոծ բազմու-
թեամբ, կ'ապրի դեռ այսօր, բարեբախտա-
բար, հայ տուներէն ներս և հայ դպրոցնե-
րու մէջ այդ տիպարը անմեղ ու չիկնոտ
հայ աղջկան տիպարն է միշտ, դիտա-
կից ա՛յն ճշմարտութեան թէ որքան կին
ըլլայ՝ այնքան աւելի մեծ պիտի ըլլայ
իր ինքնատպութիւնն ու յաղթանակը։
Ժամանակակից ամէնէն տխուր բարքը
մեր իգական սեռի մէջ, այրերը գերա-
զանցել ուզելու անխմաստ գաղափարն է։
Տանը արտաքին վտանգներու դէմ պահա-
պանը հայրն է. բայց ներքին վտանգ-
ներուն դիմագրաւողը մայրն է միշտ,
և պէտք է աներկբայօրէն հաւատալ՝ որ
հաւատարիմ և լծակից ամուսնոց ընտա-
նեկան յարկը փոթորկողը՝ զաւակաց յոռի
ունակութիւններն են միշտ, որովհե-
տեւ ծնողական հսկողութիւնը կը պակսի
անոնց վրայէն։

Դեռ մինչեւ վերջին ժամանակներս,
հայ կինը ճանչցուած էր իբր բարի եւ
խոհեմազարդ տանտիկին, տնտեսապէտ
և պարզասէր, ինչպէս էր ամուսնասէր,
պարկեշտ, հնազանդ ու որդեսէր։ Ե-
կար դարերու կեանքի մը ապացոյցն ու

փորձառութեամբ հաստատուած ճշմարտութիւնը՝ ոեւէ կերպով եղծանել, մահու չափ վնաս է մեր ցեղին։ Տնտեսագէտ ու լրջախոհ մարդը ինչպէս որ իր ձեռքի դրամագլուխը զարգացնելու կ'աշխատի, խղճամիտ և օրինաւոր կերպով, և այդ չահուած դրամագլուխը կ'ուզէ իր կարգին, իբր արդար ժառանգութիւն իր զաւակներուն փոխանցել, այնպէս ալ Հայը անհատաբար և հայ ընտանիքը եւ հայ ազգը հաւաքաբար՝ պարտաւոր են նոյն մտածումը ունենալ։ Զարգացնել ցեղային բնատուր հարստութիւնները եւ փորձուած և ուղիղ դատուած աւանդութիւնները և զանոնք հաւատարմօրէն փոխանցել յաջորդ սերունդին, որպէս զի այն ալ, իր կարգին, ընդունի զայն, պահէ ու աւելի բազմացնէ իր բարոյական գանձը։ Այլապէս, հակառակը մտածող և հակառակ ճամբէն գործող անհատ վաճառականին պէս, ցեղը կը անանկանայ և անպատուութեան մուրը գինքը կը սեւցունէ և անկանգնելի կերպով կը կործանի։ Պատմութեան փորձառութիւնը վկայ է՝ որ ազգերու կործանումը ընտանեկան կործանմամբ զարգացած է աստիճանաբար։ Իսկ պետական յանկարծակի հարուածները (Coup d'Etat) արդիւնքն

ևն ընտանեկան բարքերու դանդաղ, բայց հաստատուն այլասերման ու ապականումին։

1915էն ասդին անցնող տարիներու համատարած աղէտը զմեզ քայքայեց թէ՛ տնտեսապէս և թէ բարոյապէս։ Այս տողերուն տիրական նպատակը իրողութիւնը բացայայտօրէն պարզել է, առանց անոր դարմանումի մասին երկարաբան ըլլալու։ Վտանգի պահուն երկար մտածել և խորհրդածելը կը կանխէ վտանգը եւ կը խորացնէ անոր հետեւանքները։ Վտանգն ու աղէտը տեսնել և վայրկեանապար անկէ փրկուելու աշխատիլ պէտք է, ճարպիկ ու խելացի միջոցով մը, զոր ցոյց կու տայ մեզի մեր ներքին բնազդը։ Այն ծայրագոյն զգուշութիւնը զոր ցոյց կու տանք քաոուղիի մը բերանը կեցած և դիմացի եղերքը անցնելու առթիւ, որպէսզի խօլարշաւ ընթացող ինքնաշարժին կամ հանրակառքին տակ չմնանք, եթէ կ'ըսեմ այդ խոհեմութեան մէկ ամենափոքր չափը ցոյց տանք մեր ընտանեկան և ընկերային կեանքին մեր առջեւ բացած չատ աւելի ծանրակշիռ աղէտներուն համար, մեր հասարակութեան կեանքը, կը հաւատամ որ այժմու վիճակէն նուազ մտահոգիչ կ'ըլլար։

Տնտեսագիտութիւնը հայ կնոջ լաւագոյն յատկանիշներէն մէկն է. այս ճշմարտութիւնը պէտք չէ մոռնի, ընդհակառակը ան զարգանալու պէտք ունի։ Այս տնտեսական կեանքի զարգացման մէջ հայ տանտիկինը, կանոնաւոր տան մը մէջ ըլլայ՝ կամ պարզունակ հիւղակի, ուննասլիք դերը նոյնն է միշտ։ Հետեւիլ իր նախնեաց չաւիղին, իր մայրերու ըմբռնումին և աւանդութեանց։

Մինչեւ երէկ, գաւառի տնտեսագէտ կեսուրը, խոհանոցին մէջ, աչքին փորձառու չափովը արդար իւղը սանին մէջ լեցուցած պահուն, լեցուն դգալ մը եւս կ'առնէր անկէ ու կրկին իւղի պըտուկին մէջ կը դնէր։ Այս կերպ տնտեսագիտական ըմբռնումմը այսօր ալ կարելի է դիւրութեամբ կիրարկել, առանց վնասելու կերակուրի համին ու ճաշակին։ 1919ին, Ս.գ-Շէհիրի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ կը խնդրէի վերապրող ու տարագրութենէ դարձող հայ կիներէն, որպէսզի իրենց զարդասկիները, պատերազմէն առջի տարիներու սովորութեամբ չի ցուցադրեն իրենց վրայ, պահեն զանոնք իրենց անտուկներուն խորը։ Պէտք չէր որ մեր հարեւանները գիտնային թէ այնքան ահաւոր կողոպուտնե-

րէ վերջ՝ դեռ Հայերը ոսկի կամ զարդեղէն ունէին, եւ ասկէ զատ, ժամանակի եւ պայմաններու անստուգութիւնը կըրնար նոր ալէտներ բերել իրեն հետ եւ դրամը կրնար նոր կեանքերու փրկութեան ծառայել: Զուչցաւ այդ չարաղէտ պահը. 1920 ի աշնան ամբողջ Գոնիայի եւ Էսկի-Շէհիր, Աֆիոն-Գարահիսար և Կուտինա գաւառներու այրերը, 16 էն վեր, յանկարծ տարագրուեցան հեռաւոր նահանգներ, իրենց ծննդավայրին մէջ ձգելով կիները, մայր եւ զաւակները: Տուն հաց բերող ձեռքը, այս անգամ, Խարբերդի, Կարնոյ եւ Բաղէշի մէջ անգործ մնաց: Տնտեսապէտ եւ հեռատես հայ կիներ, մէկ կողմէ հացի դրամ ըրրկեցին իրենց տարագիր այրերուն և զաւակներուն և միւս կողմէ անհնարին ըրրկանքի տակ իրենց որբացած տունը հոգացին: Անգլիոյ կարեւոր քաղաքի մը եպիսկոպոսը, վեց տարի առաջ կը գրէր Աւստրալիոյ իր մէկ ազգականին, որ նպաստ ուղած էր Սրբազանէն —« Տնտեսական այս ծանր տագնապին մէջ ունեցած դրամս ձեռքիս մէջ կը պահեմ, որպէսզի չկանանամ»: Մեր մայրերուն կը թողում խորհրդածել վերոգրեալ երեք օրինակներուն վրայ և գծել իր առանին կեան-

քին անտանուրթիւնը, ներդաշնակօրէն հաշտեցնելով այդ կարողութիւնը մայրական դաստիարակութեան առաքինութեան հետ։

Այժմ կարգը եկաւ մեր հայրերուն. ութէ նախապատուութիւնը տուինք մայրական իշխանութեան և անոր բարոյական իմաստէն հետեւցուած մայրական իրաւանց և պարտականութեանց, հո՛ս մէկ կամ միւս սեռի վրայ նախապատուութիւնը չէր մեր սկզբունքը։

1895էն ասդին Հայրութիւնը որբացաւ, Մայրութիւնը այրի մնաց՝ ընդհանրապէս։ Հազարաւոր հայ ընտանիքներ առանց արու նեցուկի են այսօր ու հայ մայրը սիրով կը կատարէ իր գաւակաց վրայ հայրական պարտականութիւնն ալ և չատ անգամ ալ զայն լիովին կ'արժեցընէ։ Այր մարդը արտաքին կեանքի համար ստեղծուած է, որպէսզի դուրսի աշխարհին մէջ իր չահած վաստակովը իր տունը ապրեցնէ։ Աստուած այսպէս տնօրինեց այր մարդուն ճակատագիրը և անկէ ի վեր ա՛յս է եղած բաժինն ու պարտականութիւնը աշխատութեան։

Զանազան ասպարէզներու վրայ իր ունեցած դերը մէկ նպատակի համար միայն կը լրացնէ – հոգալ իր ընտանիքը –

որ իր կեանքն է, իր պատիւն է, իր արդարութիւնն է եւ իր քրիստոնէական կեանքին միակ ցուցարանը, որովհետեւ ճշմարիտ քրիստոնեային, հաւատացեալ մարդուն հոգեւոր ու բարոյական զօրութեանց չափանիշը իր ընտանեկան յարկն է։ Որքան սահմանափակ է կնոջ աշխատութեան բաժինը իր առանձին կեանքին մէջ, թէեւ գաղափարօրէն չա՛տ ընդարձակ, ա՛յնքան ալ ծանր, ժուռարին ու յաճախ վտանգալի ու տաժանակիր է այր մարդունը։ Բարձր ու ահագին չէնքի մը ճակատի առկախ լուսատախտակին վրայ կեցող բարի որմնադիրը ինչ որ կը մտածէ իր տունը ձգող կնոջ ու զաւակներուն համար, նո՛յնը կը մտածէ Ս.մեր իկայի կամ Անգլիոյ նախագահը կամ առաջին Լորտ նախարարը։ Հաւատարմօրէն ծառայել իր գործին ու պարտաւորութեան եւ տանը հացը իր բոլոր պահանջներուն ապահովել։ Ուրիշ մտածում պէտք չէ որ ունենայ ընտանիքի հայրը, որովհետեւ հայրական ամէն այլ պարտաւորութիւնք անկէ կը ստանան իրենց բխումը։ Ինչպէս ամէն ընտանիքի հայր, անանկ ալ մեր բոլոր հայրերը, նոր ամուսնացողներ ըլլան անոնք կամ զաւակներու տէր, պէտք է յաւ ըմբռնեն

թէ անգամ մը ամուսնանալէ, լծակցութեան ուխտը ընելէ եւ պաւակաց հայր դառնալէ վերջ, իրենք ազատ չեն այլեւս՝ մ՛ուր որ ամուսնական այդ դաշինքը կընքեր է աստուածային անյեղլի պատուիրանին ու Եկեղեցւոյ կարգաւորութեանց համաձայն, ան մինչեւ որ չփակէ այս անցաւոր աշխարհի հետ իր հաշիւը, չի կրնար խուսափիլ անոր պարտադրած օրէնքներէն։ Ճշմարիտ չէ այն ամուսնութիւնը՝ եթէ ատոնց հակառակը պատահի։

Հայրական իշխանութեան ամենաէական կէտը իր տան պաշտպանութիւնն է, ոեւէ վտանգի դէմ։ Իր ամուսնական բոյնը տարբերութիւն չունի թռչունի մը բոյնէն, որուն վրայ արուն կը հակէ հրաչալի բնազդով մը։ Լաւ պաշտպանուած տուներու մէջ բարոյականի վըտանգ գրեթէ երբեք չի հանդիպիր։ Նախ տունը ինքը պէտք է գիտնայ եւ հաստատօրէն, որ իր տէրը թափանցող աչքեր ունի, նոյնը պէտք է գիտնան դրացիները եւ տանը բոլոր բարեկամները։ Հո՛ս, հայր եւ մայր, իբր լծակից ամուսիններ, պէտք է գիտնան նաեւ որ իրենց կեանքի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին, ինքզինքնին վեհանձնօրէն իրարու նուիրած են. Աստուծոյ հրամանն

ալ ա՛յս է արդէն։ Նման երկնահաստատ միութենէ մը առաջ եկած զաւակներուն. մանաւանդ մանչ զաւակներուն պաշտպանն ու խնամակալը հայրն է։ Այս պաշտպանութեան գլխաւոր առուգանիչը զաւակաց դէմ նախակրթութեան մը լըման ուսուցումն է, ի՛նչ որ ալ ըլլայ իր ընկերային և գործի պայմանը։ Ընտանիքի մեր բոլոր հայրերը, գոնէ կեդրոն քաղաքներու մէջ, պէտք է լրացնել տան իրենց երկաւոր զաւակաց նախնական ուսումը, և ոճիր պէտք է համարեն կիսատ ուսումով մը, զաւակին արհեստի դնելը։ Մենք մեր Հայաստան հայրենիքէն դուրս սեպհական պետութիւն չունինք՝ որ անկէ բխին ամէն պարտաւորութիւնք, և զանոնք արհամարհողին համար օրինական պատիժ։ Մեր պետական կարգերը ընտանիքի մեր հայրերէն պէտք է բխին, ուղիղ ընթացքը այս է դէմ առ այժմ։ Ինչ հակոզութիւն որ հայ մայրը պարտի ցոյց տալ իր աղջիկ զաւակին հանդէպ, նոյնը և աւելին ցոյց տալ պէտք է հօր կողմէ մանչ զաւակներու համար։ Հո՛ս, արդարութիւնը պարտք կը դնէ խոստովանելու որ մեր մայրերը չատ աւելի վարձառական լայն միջոցներ ունին մանչ զաւակաց արտա-

քին հակողութեան ի նպաստ, քան թէ այրերը։ Հօր մը սրտի ու մտքի արժանիքները պէտք է պայծառօրէն ցոլացած ըլլան իր զաւակներուն վրայ, քանի գիտնալով որ զաւկին, մանաւանդ մանչ զաւկին պատիւը հօրն է։ Մեր հայրերը այնպէս մը կառավարելու են իրենց անհատ անձը, այնպէս զգուշաւոր գտնուելու են իրենց բարոյական չարժումներուն մէջ, այնպէս վախնալու են գործի և առաքինութեան մէջ զեղծում ու խարդախութիւն դնելէ, որ զաւակները չըլլայ թէ այդ ուղղութեամբ ոեւէ արատ մը տեսնեն։ Եթէ անգամ մը անոնց առջեւ բարոյապէս իյնան, այլեւս այդ մանչ զաւակները ոեւէ կերպով չեն վստահիր հօրեղբուն և քիչ առենի մէջ կը ցուցադրեն բարքերու չատ մեծ ապականութիւն մը։ Հա՛յրեր, ձեր մանչ զաւակաց հետ վարուեցէք ծայրագոյն զգուշաւորութեամբ, զանոնք սիրեցէք անկեղծ ու հայրական սիրով մը և չըլլայ որ ոեւէ կերպով ձեր սէրը չփացումի վերածուի։

Ընտանեկան յարկի տակ, լծակից ամուսնոց փոխադարձ տպաւորութիւնք այնքան բազմադիմի և այնքան ընդարձակ են որ կարելի չէ այս սեղմ տողերու մէջ ամէն բան ըսել։ Մենք չատացանք

միայն ամէնէն կարեւորները թուելով. անոնք ընդարձակ ուսումնասիրութեանց համառօտ ուրուագիծներն են միայն, որոնք սակայն ուշադիր և հետեւող ու խորհրդածող ընթերցողներուն համար կըրնան մտածման եւ կիրարկման գեղեցիկ միջոցներ եւ ազդակներ դառնալ:

Վերջացնելով մեր վերոգրեալ փոքրաւոակաև տեսութիւնները, կրնանք խնդրել եւ յերմապէս յանձնարարել մեր հայ մայրերուն, որ ընդունին թէ քրիստոնէական կրօնի եւ մարդկային քաղաքակիրթ (հոս բառը իր տեսական իմաստովը չէ որ կը յիշեմ) ընկերութեան գլխաւոր պահանջն է ամուսնոց փոխադարձ սէրը, որ կը ներշնչուի հպատակութեան եւ օգնականութեան, հնազանդութեան և վստահութեան կրկնակ զգացումներէն: Անկեղծութիւնը բացարձակ պայման է լծակից ամոլներու մէջ:

Կին եւ ամուսին երբեք չեն իջներ իրենց բարձրութենէն, եթէ երբեք լիովին կատարեն իրենց ներքին պարտաւորութիւնները: Ընկերութեան համար ա՛յն կինը յարգելի է որ մտքի իր բոլոր բարձրագոյն կարողութիւններուվ՝ իսկ, իր գեղարուեստի հակումներուվ՝ իսկ, չ՚արհամարհեր բուն մայրութեան

պարտականութիւնը և խոհանոցը ա՛յնքան կը պաչտէ ու անոր կը նուիրուի, որքան դաշնակին ու նկարչութեան, և եռանդով ու սիրով կ՛անցնի լուացքի տաշտին առջեւ, առանց խորհելու որ իր փափուկ ձեռքերը պիտի տգեղնան, քանի մը ժամ եփոցքի մոխրոտ ջուրին մէջ։ Մեր ցեղը, Հայաստանի, կ. Պոլսոյ եւ գաղութներու մէջ այս ըմբռնումով ա՛յնքան չատ թիւով մայրեր ունի որ զանց կ՛ընեմ կենդանի օրինակներով ատուատրացնել ներկայ էջերը։ Փախատարձաբար, մեր մանաւանդ երիտասարդ այրերուն համար՝ կարեւոր է չարհամարհել այն ամէն գբաղումը, արուեստ կամ արհեստ, որոնք իրենց կոչտ պայմաններուն տակ իսկ, դիւրութեամբ պիտի ապահովէին իրենց ընտանեկան բոլոր պահանջները։ Կ՛արժէ փորձել բոլոր ատենք, մեր ցեղի գոյութեան և մեր ընտանեկան կեանքի պահպանութեան սիրոյն։

— ՎԵՐՋ —

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

	էջ
1. Անդրանիկ Ա. Մազլումեանի տապանագիրը	2
2. Ներածութիւն	5
3. Ամուսնական խորհուրդը	17
4. Խառն Ամուսնութիւնները	37
5. Համարիւն Ամուսնութիւնները	48
6. Գիտութիւն եւ Ամուսնութիւն	68
7. Մայրական եւ Հայրական Իշխանութիւն	74
8. Ծնողաց Պարտաւորութիւնները	99
9. Նիւթերու ցանկը	141

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԵՐԿԵՐԸ

1.— Էրթօղրուլ. *Համտուլլահ Մուսիի պէյի յառաջաբանով՝ Էրթօղրուլ. Կազէթա՛... Կազէթա՛... Տէրվիշը. Էտէպ Ալի. Հէ՛յ Կազիլէ՛ր... Միսաֆիրխանէ. Կէրմիյանլա՛ր*, Տպ. Կ. Պոլիս. 1915 (սպառած):

2.— Տարեւ. Տարեգիրք.— *Տաթեւու վանք.— Գիր եւ գրութիւն Մոսփանոս Արքեպիսկ.— Սաղիմական գրիչներ.— Որբուհիճ* (*Թատերգ.*) Տպ. Կ. Պոլիս. 1925 (սպառած):

3.— Տարեւ. Տարեգիրք.— *Պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Պալաթու.— Հալէպի Առաջնորդական գաւազանը.— Սիւնեաց Դըպրոց.— Սաղիմական մատենագիրներ.*— Տպ. Հալէպ. 1926:

4.— Տարեւ Տարեգիրք.— *Բագարատ Արքեպիսկ. Վարդապարեան* (*կենսագր.*).— *Տիրեթի Հեմիս վանքի մէջ գտնուած Ձեռագիրը Քրիստոսի մասին.— Աւետարան Իսայի.— Հայ վանքերը.— Սալահէտտին եւ Հայերը.*— Տպ. Հալէպ. 1927:

5.— Տարեւ. Տարեգիրք.— *Հիւթիւթներուն անցնալը.— Հին Հայոց ընկերային կեանքը.— Մաշտոցի Հայկական հին Գաղութը.— Սիւնեաց Դպրոց.— Եպիսկոպոս բժիշկ եպսկ. Սերաստիոյ.*— Տպ. Հալէպ. 1928:

6.— Տարեւ. Տարեգիրք.— *Հայերը եւ Թուրքերէնը.— Հիւթիւթներուն անցնալը.— Հայերը Գիլանուսմ.— Թաղուած Փառքը* (*Թատերգ.*).— *Նկարիչ Եղիշէ Թադէոսեան* (*կենսագր.*).— *Պեթհոլէն.— Մեծամօրի Ջրհան Մկրտչեան Հայաստանուսմ.*— Տպ. Հալէպ. 1929:

7.— **Տարեւ.** Տարեգիրք.— *Պետաւորագոյն ուժը.— Պապական եկեղեցու եւ Իտալիոյ կառավարութեան հաշտութիւնը.— Հին ցուներ կրօնը.— Ցուզան իրական մատնի՞չն էր Տիրոջ, թէ անմեղ է.—* **Թաղուած Փաւրը** (շար.) *— Մի էջ Հայ Աբուհատի Մշակոյթի պատմութիւնից.— Ջինական երաժշտութիւն.— Վիմափոր պետրա քաղաքը եւ Սինա լեռը.— Համառօտ պատմութիւն Տաթեւի վանքի:—* Տպ. Հալէպ. 1930:

8.— **Նկարագիր Օշին Թագաւորի Ջեռագիր Ժամագիրքին** (1319). *Վեհ. Տ. Բաբգէն Ս. Կաթողիկոսի յառաջաբանով.— Ժամանակագրութիւն Կորիկոսի տէր՝ Հեթում պատմիչի.—* Տպ. Անթիլիաս. 1933:

9.— *La Vie et la Culture Arméniennes à Alep en 17e Siècle. Paris,* 1934 (սպառած):

10.— **Պատմութիւն Հալէպի Ազգ. Ներհիմնական եւ Առձանագիր Հայերէն Տպագիրքերուն:**— Տպ. Հալէպ. 1935:

11.— **Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Ս. Գառապետ Մանկունեաց Եկեղեցւոյ Հալէպի. Ա. Հատոր.**— Տպ. Երուսաղէմ. 1935:

12.— **Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի. Բ. Հատոր.**— Տպ. Հալէպ. 1936:

13.— **Հոդագործութիւնը Հին Արարեցւոց մէջ.**— Տպ. Հալէպ. 1937:

14.— **Մեծ Դասախարակ մը, Աբբա որ Կակարտ. Հանճրի Պորտօ.** *Թրգմ.* Տպ. Անթիլիաս 1937:

15.— **Ընտանեկան Դասախարակութիւնը Մեր Տուներէն Ներս.** —Տպ. Հալէպ. 1937:

ԽՄԲԱԳՐԱԾ ԹԵՐԹԵՐԸ

1.— **Հայրենիքի Ձնար**, *հաբաթաթերթ. Կ. Պոլիս.* 1908։

2.— **Սասուն.** *ամսաթերթ. Կ. Պոլիս.* 1909։

3.— **Հայ Խօսքնակ**, *ամսաթերթ. Պոլիս.* 1924 — 1925։

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏՐԱՍՏ

1.— *Պատուոյ Համար (վէպ)։*

2.— *Դէպի անծանօթը (տարագրի յուշապըրներ)։*

3.— *Թշուառի Զգայութիւններ։*

4.— *Կարօտի Թուղթ (քերթուածներ)։*

5.— *Հեղէն Արուեստն ու իր Ծագումը* (**Աւետիք.** 1908):

6.— *Հայրը Ջաւակին Տեղ* (**Ժողովուրդի Ձայն**, 1918. *Կ. Պոլիս*)։

7.— *Վարդապետն ու Բեմը (քարոզներ)։*

8.— *Պատմութիւն Հալէպի Բահանայից* (**Բազմավէպ**)։

9.— *Պատմութիւն Հալէպահայ Նկարիչներու։*

10.— *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց (պատկերազարդ)։*

11.— *Ամուսնութեան Ս. Խորհուրդը* (**Ագդակ**, 1932)։

12.— *Ամուսնական Օրինագիրք Հայոց եւ Օտարաց մէջ։*

13.— *Մատաղը Հայոց մէջ* (**Եփրատ**, 1931)։

14.— *Պաղրատի Բերդը (պատմական)։*

15.— *Հալէպի Առաջնորդական Գաւազանը։*

Մատյոյ տակ ի՝

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԼՈՏ ԲԱՂԻՇԵՑԻ
ԵՒ
ԲԱՐԳԷՆ ԱՊՈՒԱԿԻՑ ԿԻԼԻԿԵՑԻ

Գինը՝ 10 դրամ

Ամերիկայի համար 50 սենթ.